

Sınıf mücadelesi olarak Ermeni soykırımı

Sungur Savran

*Bakkal Karabet'in ışıkları yanmış
Affetmedi bu Ermeni vatandař
Kürt dağlarında babasının kesilmesini
Fakat seviyor seni çünkü sen de affetmedin
Bu kararı sürenleri Türk halkının alınına
Nazım Hikmet (1951)*

Bakú Komünü önderi, Ermeni Mustafa Suphi'si, Bolşevik Stepan Şaumyan'ın (1878-1918) şahsında, Türk, Kürt, Rus, Alman, İngiliz bütün gericilerin ve emperyalistlerin vahşet politikalarının sonucunda hayatını yitiren, yüz binlerce, milyonlarca ahbarik ve kuyriğimizin aziz anısına...

Bundan tam yüz yıl önce, bu topraklarda, Bursa'dan Diyarbakır'a, Trabzon'dan Adana'ya bir buçuk milyon Ermeni, erkeğiyle kadınıyla, yaşlısıyla bebesiyle Osmanlı devleti tarafından sürgün yollarına döküldü ve yollarda büyük bölümü sistematik biçimde katledildi. Kadınlara yapılmadık cinsel mezalim kalmadı. Hayatta kalabilenler ya başka iklimlere göçmek,

ya da Müslümanlaşmak zorunda kaldı. Böyle bir cinayeti konuşurken insanın yüreğinin sızlamaması mümkün değil. Özellikle bu satırların yazarı gibi, 1950’li ve 1960’lı yılların İstanbul’unda, Ermeni, Rum, Yahudi ailelerin arasında büyüyenlerimiz için, dünyaya gelişimizden çok önce yaşanmış olduğu halde, bu olayın bedensel ve ruhi gerçekliği çok daha elle tutulur, yürek dağlar bir nitelik taşıyor. Onlar bizim için ahbarikti, kuyrikti, biz öyle büyüdük. Aşağıdaki satırlar, tarihsel maddeciliğin soğukkanlı dilinin içinden yapılan bir analiz ise bu, 1915’e tek yaklaşımımız bu olduğu için değildir. 1915 bizim için önce bir öfkedir, dehşettir, isyan duygusudur. Kardeşinin ölü bedenine sarılıp ağlamaktır. Ama bu alçaklığın, bu mezalimin, bu vahşetin bir kez daha yaşanmamasını istiyorsak ağlamakla yetinemeyiz. Ağlamak kadar anlamak da önemlidir. Anlamak ki, bir daha izin vermemek! Ne Ermeni’ye yapılmasına, ne de Kürde. Roboski katliamının mini provasının bu ölçüğe gelmesine izin vermemek. Enfal’in tekrarlanmasını engellemek. Sri Lanka’da yapılanların bu topraklara ithal edilmesine engel olmak. Bunu yapmak için, sadece bu topraklarda, Anadolu’da, Mezopotamya’da ve Kafkaslarda değil, bütün dünyada soykırımlara son vermek için soykırımlara neyin yol açtığını anlamak gerek. Sosyal Darwinizm, ırkçılık, şovenizm İttihatçılık, bu diziyeye ne eklerseniz ekleyin, son dönemlerin moda deyimiyle “zihniyet dünyası”na ait faktörlerin bunları açıklamakta yeterli olmayacağını iddia ediyoruz. Bunların anlaşılmalrı önemli olsa da yeni bir soruyu davet ettiğini iddia ediyoruz: bu fikirler neden bu tarihsel bağlamda insanların zihinlerine hâkim oldu? İşte bunun cevabının sınıf mücadeleleri olduğunu, dolayısıyla soykırımların esas sorumlusunun sadece tarihsel maddeci bir yöntemle, Marksizmin kavramlarıyla açığa çıkarılabileceğini iddia ediyoruz. Ancak böyle anlayabiliriz. O da yetmez. Anladıktan sonra ebediyen yeryüzünden söküp atmalıyız bu sorumluyu. Aşağıdaki yazı, bu anlama çabasına soykırımların bu topraklardaki şahına, Ermeni soykırımına bakarak katkıda bulunmaya çalışıyor.

Giriş

Marksizmin insanlığın düşünsel yaşamındaki ağırlığının son çeyrek yüzyıldır daha önce görülmedik derecede gerilemesi, onun yerini postmodernist düşüncenin ve kimlik politikasının alması, başka sayısız sorunun yanı sıra, ulusal sorunların da yüzeysel biçimde, tek boyutlu olarak, salt etnik sorunlar gibi algılanmasına yol açıyor. Çok belirgin bir örnek, 1990’lı yılların Yugoslavya savaşlarıdır. O savaşlara değişik etnik grupların arasında tarihin derinliklerinden gelen nefretin irrasyonel uyanışı olarak bakmak, yaşanan

kıyımı Ortodoks Sırlar, Katolik Hırvatlar ve Müslüman Boşnaklar arasında bir tarihi hesaplaşma olarak nitelemek, yaygın olmak ne demek, neredeyse hâkim görüştür. Pek az yazar ulusal sorunların çözümü açısından modern tarihte az görülmüş, hatta benzersiz bir olumlu örnek olan Yugoslavya Federal Sosyalist Cumhuriyeti'nin (1943-1992) içinden neden birdenbire bütün bu tarihi nefretin fişkırıldığını sormayı akıl etmiştir. Etnik kimliğin başka her şeyden önemli olduğu kafalarda o kadar yer etmiştir ki, düşünce çizgisi şöyle özetlenebilir: Etnik savaşlar olur. O kadar. Böyle şeylerin açıklanmasına bile gerek yoktur. Oysa Yugoslavya savaşlarına biraz yakından bakıldığında, hem emperyalist Avrupa ülkelerinin (en başta Almanya ve Avusturya'nın ve onların müttefiki olarak Vatikan'ın) ve ABD'nin rolünün, hem her bir cumhuriyetin bürokrasisinin dar çıkarlarının, hem de her bir halktan köylülerin kendi toprağını koruma içgüdüsünün nasıl savaşın en önemli mühimmatı olduğunu görmek mümkün hale gelir.¹

İçinde bulunduğumuz yıl 100. yıldönümünü idrak ettiğimiz Ermeni soykırımını anlamak açısından da sınıfların, farklı sınıf katmanları ve fraksiyonlarının, sınıf karakteri taşıyan emperyalist güçlerin rolünü görmezlikten gelmek son derecede yaygındır. Bunda soykırımı ciddi biçimde inceleyen literatürün Ermeni tarafında büyük ölçüde milliyetçi, Türk tarafında ise liberal dünya görüşünün etkisi altında oluşunun bir rol oynadığını belirtmeye bile gerek yok. Örneğin, diaspora Ermenileri arasında soykırımın en ciddi araştırmacılarından biri olan Vahakn Dadrian'ın temel tarih çalışmasının altbaşlığı "Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma"dır. "Etnik" kelimesi iki defa anlamlıdır. Dadrian "ulusal" dese bile manidar olurdu. Çünkü ele aldığı dönemde ve coğrafyada yaşanan ve Ermenilerin soykırımı uğramasına yol açan büyük mücadeleler hiçbir biçimde salt ulusal değildi. Ama Dadrian'a "ulusal" bile yetmemiştir. Onun için "Türk" etnik grubunun "Ermeni" etnik grubunu belirli bir coğrafyadan silmesidir bütün mesele. Dadrian'ın araştırmacılığı birinci sınıftır. Dolayısıyla, bu söylediklerimiz çalışmalarının değerini hiçbir biçimde ortadan kaldırmaz. Sadece bakış açısının sorunlu olduğunu gösterir.

İşin Türkiye yanı bizi daha çok ilgilendiriyor elbette. Türkiye'de Ermeni soykırımı meselesinin toplumun gündemine gelmesini, inkâr cephesinin ciddi şekilde geriletilmesini sağlayan elbette öncelikle Hrant Dink ve onun fikir babası ve uzun yıllar yöneticisi olduğu *Agos* gazetesidir. Ama gözümüzü Ermeni toplumundan Türklere çevirdiğimizde "yiğidi öldür, hakkını

¹Bu konuda bkz. Sungur Savran, *Avrasya Savaşları. Körfezden Afganistan'a Yeni Dünya Düzeninin Kuruluşu*, İstanbul: Belge Yayınları, 2001, "İkinci Kosova Savaşı" başlıklı 3. Bölüm, s. 63-142.

yeme” ilkesi uyarınca, daha baştan bir şeyi açık seçik belirtmek gerekir: Bu konuda çalışan, araştırma yapan, mücadele eden, esas olarak sol liberal-ler olmuştur. Kendine sosyalist diyen “yetmez ama evet”çi siyasi parti ve derneklerin de onların yanında yer aldığını teslim etmek gerekir. İstisnalar yok değildir: Belge Yayınları’nın ve onun yöneticileri Ragıp Zarakolu ile uzun yıllar önce yitirdiğimiz Ayşe Zarakolu’nun bu konudaki rolü gerçekten öncü denecek türdendir. Marksist aydınlar arasında başka istisnalar da vardır.² Ama Ermeni soykırımının teşhiri söz konusu olduğunda, en başta Hrant Dink olmak üzere Ermeni toplumunun çabasının dışında, bu işin yükünü büyük ölçüde sol liberal araştırmacı ve aktivistler üstlenmiştir. 2005’te büyük bir çalkantı yaratan Ermeni konferansını örgütleyen de onlardır. Taner Akçam, Halil Berktaş, Ayhan Aktar ve diğer sol liberal yazarlar, sabır ve cesaretle soykırımın peşine düşmüşler, büyük bir titizlikle ardı ardına sorunun çeşitli boyutlarına ışık tutmuşlardır. 2009 Adana katliamının 100. yılında İstanbul’da, soykırımda Kürtlerin rolü üzerine 2011’de Diyarbakır’da, zorla Müslümanlaştırılmış Ermeniler üzerine 2014’te yine İstanbul’da düzenlenen konferanslar ufuk açıcı verilerin bütün topluma sunulmasının önemli merhalelerini oluşturmuştur ve hemen hemen hepsi akademik kadroların çalışmaları sayesinde mümkün olmuştur. Buralarda sunuşların büyük çoğunluğu sol liberallerden gelmiştir.

Bu şükran borcunu ödedikten sonra derhal liberallerin Marksistlere aynı şekilde adilane yaklaşmadığını da kaydedelim. Ermeni soykırımını Türkiye’nin gündemine sol liberallerden de önce getirmiş olan Belge Yayıncılık’tır. Belge, başkaları susarken neredeyse tek başına bu konuda kitap üstüne kitap yayınlamıştır. Hrant Dink’in ölümünden sonra adına kurulan vakfın kontrolünü büyük ölçüde elinde tutan sol liberal kadro, yıllardır bir dizi insana Hrant Dink ödülü verdi. Ama Hrant suikastini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin nezdinde savunan AKP hükümetini desteklemek amacıyla gazetesinde haber gizleyen Ahmet Altan’a verdiği ödülü,³ Belge’nin iki yöneticisinden hayatta olan Ragıp Zarakolu’ndan hep esirgedi!

Konumuza geri dönersek, Türkiye’de Ermeni soykırımının esas olarak liberal yazarlar ve araştırmacılar tarafından araştırılmış olmasının sonucu

² Bunların başında, Sait Çetinoğlu ve Mahmut Konuk’un çabaları gelir. Bu çabanın ürünlerinden biri 24-25 Nisan 2010’da Ankara Düşünceye Özgürlük Girişimi tarafından düzenlenen “İnkâr ve Yüzleşme Sempozyumu” olmuştur. Bu sempozyuma sunulan bildiriler daha sonra bir kitap halinde yayınlanmıştır: Sait Çetinoğlu/Mahmut Konuk (editör), *Öncesi ve Sonrası ile 1915. İnkâr ve Yüzleşme*, Ankara: Ütopya Yayınevi, 2013.

³Bkz. Sungur Savran, “İhanete Ödül”, 22 Eylül 2011, <http://gercekgazetesi.net/sungur-savran/ihanete-odul> (indirilme tarihi: 13 Mart 2015).

olarak maddi temelleri ve sınıf mücadeleleri ile ilişkileri genellikle öne çıkarılmamıştır. Yine dürüst bir yaklaşımla sınıf mücadelelerine ilişkin unsurların bu literatürde var olmadığını söylemenin haksızlık olacağını kaydedelim. Örneğin Marksizme en uzak olan araştırmacılardan Taner Akçam'ın çalışmalarından biri, bizim perspektifimiz açısından önemli bir yer tutan Emval-i Metruke (terk edilmiş mallar) meselesi ile ilgilidir.⁴ Amaçlar farklı olabilir, ama maddi temeller meselesi böylece gündeme gelmiş olmaktadır. Maddi temeller ve sınıf çelişkilerine ilişkin başka konular da bu literatürde olgusal olarak kısmen mevcuttur. Ancak Türkçe'de var olan Ermeni soykırımı literatürü, sorunun maddi ve sınıfsal kaynaklarını **belirleyici faktörler** olarak değil, arızı, ikincil, ilave etkenler olarak ele alır. Liberal literatürün merkezi sorunu Türk kimliğidir.⁵ Bu kimliğin bir yan meselesi, bir uzantısı olarak "İttihatçı zihniyet"tir. Yani liberalizm kendi metodolojisine uygun olarak esas belirleyici faktörleri "zihniyet dünyası" etrafında kurarken postmodernizmle ittifak içinde "kimlik" sorunlarını da öne çıkarmaktadır.

Bizim yaklaşımımız ise tam tersine, soykırımı ve oraya giden yolu sınıf çelişkileri ve onların temelindeki maddi çıkarlar çerçevesinde anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmak olacak. Göreceğiz ki, Türk-Ermeni çekişmesi, biralalım sadece "etnik" kökenlere bağlanabilecek bir mesele olmayı, soyut anlamda "ulusal" temellerde anlaşılacak bir mesele olarak bile görülemez. Her ulusal mesele sınıf yüküdür. Bu yüzden, aynı ulusal sorun aslında çoğu zaman **birden fazla, farklı farklı nitelikte ulusal sorunlar** içerir. Osmanlı'nın geleneksel hâkim sınıfları için Ermeni sorunu başka bir sorundur, yeni oluşmakta olan Türk burjuvazisi için başka bir sorun, Kürt aşiret reisleri için başka bir sorun. Köklü, neredeyse aristokratik Ermeni büyük ticaret ve finans burjuvazisi için Ermeni sorunu (şayet onlar için böyle bir sorun varsa) başka bir sorundur, Anadolu'nun yoksul köylüsü için bambaşka bir sorun, Çarlık Rusya'sında gelişen burjuva ve küçük burjuva sınıflardan aydınlar için yine bambaşka bir sorun. Bu yazı, soykırımı bu farklı ulusal sorunların bir bileşik ürünü olarak kavramaya çalışacak. Bunu yaparken aynı zamanda bu sınıfların ortaya çıkartmış olduğu siyasi temsilcileri, yani partileri de olayların gelişimini etkileyen faktörler olarak hesaba katacağız. Göreceğiz ki, soykırım sınıf mücadelelerine indirgenemez, ama birçok bakımdan aslında sınıf mücadelelerinin aldığı özgül bir biçimi temsil eder.

⁴Taner Akçam/Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu. Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul: İletişim, 2012.

⁵Bkz. örneğin Taner Akçam, *From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, Londra: Zed Books, 2004.

İki noktanın altını çizmek gerekiyor. Birincisi, elinizdeki yazı, uzmanlar veya geniş halk kitleleri için sonuçlarının ortaya konulduğu bir tarih çalışması değildir. Bu satırların yazarı tarihçi değildir. Okuyucuya sunduğu orijinal ampirik bilgi kırıntı düzeyindedir. Bizim burada yapmayı amaçladığımız, var olan ampirik malzemeyi materyalist tarih anlayışı temelinde yeniden yorumlama ve açıklama ve bu analiz temelinde politik tutum alma yolunda bir çaba olmaktan öteye geçmez.

İkincisi, ilk nokta ile ancak kısmen ilgili. Biz soykırım tartışmasının tarihçilere bırakılması düşüncesinin hiç de ilk an görüldüğü kadar “bilimsel” olmadığı kanısındayız. Bunun nedeni tarihçilerin, Türk tarihçilerin, bugüne kadar “bilim”in nesnelliği ve tarafsızlığı kisvesine bürünerek susma ve çarpıtma, bazen de düpedüz yalan söyleme yöntemleriyle tarihi hakikatleri örtbas etmiş olmalarıdır. Dolayısıyla, tarihçi olmamız 1915 yılında Anadolu topraklarında yaşananların bir soykırım olduğundan kuşku duymamızı gerektirmiyor. Bizim için bu, Nazizmin Yahudi ve Roman halklarına uyguladığı soykırım kadar açık bir hakikattir. Görmek isteyen gözler için sayısız kaynakta, sayısız delil temelinde, yeterince ortaya konulmuştur. Soykırım konusunda var olan devasa uluslararası ve yerli literatür bir yana, *Devrimci Marksizm*'in bu sayısında yayınlanmakta olan “Açık Mektup”⁶ bile okuyucunun bu konuda tatmin olmasına yetecek argüman ve deliller sunmaktadır. Dolayısıyla, elinizdeki yazı, “soykırım olmuş mudur?” sorusunu sormayacak ve yanıtlamaya çalışmayacaktır. Ama bu soykırımın sorumlusunun kim olduğu, hesap vermesi gerekenin kim olduğu, yani suçlunun tespiti bakımından bize göre önemli olan bazı noktalara değinecektir.

Artık konumuza girebiliriz.

1. Âmira ve köylü

Ermeni soykırımının tarihsel temellerini anlayabilmek için önce Ermeni tarihinin gelişimine özgüllüğünü veren iki ana özellik üzerinde durmamız gerekir.⁷ Bunlardan ilki, Ermenistan'ın tarih boyunca hep iki ya da üç büyük imparatorluk arasında çekişme alanı olmuş olmasıdır. Modern çağda bu Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında sıkışmışlık anlamını taşır.

⁶ “Ermeni Soykırımı Tartışmaları. Gururu İncinen Türk İşçi ve Emekçilerine Açık Mektup”, bu sayıda.

⁷Ermeni tarihinin bu genel tablosunu şu iki kaynaktan hareketle oluşturuyoruz: Razmik Panossian, *The Armenians. From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Londra: Hurst & Company, 2006 ve Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993.

İran’da da belirli bir Ermeni nüfus bütün tarih boyunca önem taşımış olsa da bu ülke modern çağda Ermeni halkının kaderi üzerinde diğer ikisi kadar etkili olmamıştır. Bu söylenen Türkiyeli okuyucunun haritaya bakışını bir revizyondan geçirmesini gerektiriyor. Ermenistan denen ülke biri Anadolu’da (Batı Ermenistan), öteki Güney Kafkasya’da⁸ olmak üzere iki parçadan oluşur. Batı Ermenistan’ın Anadolu’nun doğusundaki altı Osmanlı vilayetinden oluştuğu tarihi gelişme içinde yerleşmiş bir siyasi-hukuki anlayıştır: Erzurum, Sivas, Van, Mamüretül Aziz (yaklaşık Elazığ), Bitlis, Diyarbakir’i kapsayan bu bölgeye Osmanlıca’da Vilayât-ı Sitte (altı vilayet) denir. Doğu Ermenistan ise kabaca bugünkü bağımsız Ermenistan’a tekabül eder. Ermenilerin tarihi ancak bu iki coğrafi bölgenin, Batı ve Doğu Ermenistan’ın eşitsiz ve bileşik gelişmesi çerçevesinde kavranabilir.

Bu imparatorluklar arası sıkışmışlık iki önemli tarihsel sonuca yol açmıştır. Birincisi, çok erken bir aşamadan itibaren dili, kendine özgü benzersiz alfabeti ve kendine özgü kilisesi (Ermeni Gregoryen) ile kendini öteki kavimlerden ayırmış olan bu halk, her zaman değil ama bir aşamadan sonra güçlü imparatorluklar karşısında devletsiz bir halk haline gelmiştir. Yüzyıllar boyu süren bu durum, Ermenilerin Osmanlı ülkesinde “millet-i sâdika” olarak anılacak kadar Türklerle entegrasyona girebilmesini açıklayan faktörlerden biridir. Bunu söyledikten sonra ekleyelim: sadece biri. Aşağıda bu noktaya döneceğiz.

Ermeni tarihinin ikinci bir özgül boyutu vardır. Ermeniler, aynen Yahudiler gibi, kadim bir tüccar halktır. Ağlarını şaşırtıcı kadar geniş atmışlardır. Ermeni kültürünün bir odağı Hindistan’dır, bir odağı Venedik’tir! Ekonomik ve kültürel bakımdan en güçlü Ermeni cemaatleri yüzyıllar boyunca bugün Ermenistan’ın başkenti olan Erivan’da⁹ ya da eskiden Batı Ermenistan olan Doğu Anadolu bölgesinin en büyük merkezi olan Erzurum’da değil, tarihi olarak Gürcistan’ın merkezi şehri olan Tiflis’te ve daha da önemlisi Osmanlı payitahtı, daha önce Doğu Roma’nın ve Bizans’ın başkenti İstanbul’da

⁸ Kafkasya ikiye ayrılır: Bölgenin kuzeyi bugün Rusya Federasyonu’nun toprakları içindedir. Güneyi ise üç bağımsız devletin (Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan) arasında (epeyce çatışmalı biçimde ve bazı parçaları hâlâ tartışmalı olmak üzere) paylaşılmıştır. Kafkas dağları kuzey ile güney arasında doğal sınırı oluşturur. Bundan dolayı, Rus kültür hayatı, Kafkasya’nın güneyine, Rusya açısından bakıldığında “dağların ötesi” anlamında “Transkafkasya” adını vermiştir. Bu adı bilmek önemlidir, çünkü tarihte zaman zaman siyasi ve idari birimler açısından önem taşımıştır. Ama bu terimi olduğu gibi Türkçeleştirmek (veya bazen yapıldığı gibi “Kafkasardı” gibi denemelerle Türkçeleştirmek) doğru değildir. “Trans” ön eki aşmaya, öteye ilişkin bir anlam taşır. Türkiye tarafından bakıldığında Güney Kafkasya Kafkas dağlarının ötesi değil, berisidir. Bize yakındır. Bu nedenle, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın bulunduğu bölgeyi bizim Güney Kafkasya olarak anmamız en doğrusu olur.

⁹ Şimdilerde Ermenicesi ve Rusçası da kullanılıyor: Yerevan.

(Konstantinopl) yaşamıştır. Yani Ermeni ekonomisi ve kültürü esas olarak tarihi Ermenistan'ın dışında gelişmiştir. Bunun temelinde de Ortaçağ'dan itibaren büyük bir güce kavuşan Ermeni tüccar sınıfının dünyanın dört bir yanına yerleşerek bir uluslararası ticaret ağı kurmuş olması vardır.

Bu ikinci özelliğin de iki sonucunu çıkarmamız gerekiyor. Birinci sonuç, Ermeni halkının neredeyse tarihin bir cilvesi ile çok erken bir tarihsel aşamadan itibaren kapitalizmin gelişmesi karşısında neredeyse doğal bir adaptasyon becerisine sahip olmasıdır. Ermeniler, bir yandan dünyanın bu kadar değişik yerlerinde koloniler oluşturdukları için dil konusunda ileri düzeyde beceriler geliştirmişler, bir yandan da zaten kurmuş oldukları ticaret şebekesi sayesinde kapitalizmin yükseliş çağında Batı Avrupa sermayesinin araçları olarak hızla güçlenen bir ticaret ve finans burjuvazisi yaratabilmişlerdir. Ayrıca, bu ileri ekonomi kültürü, daha alçakgönüllü Ermenilerin de hızla yeni teknolojilere adapte olmasını, Ermeni cemaatinin zanaatlar alanında çok ileri vasıflar taşıyan ustalar yetiştirmesini, zamanla 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı proletaryası oluşmaya başlayınca Ermeni işçilerin vasıflı işçiler arasında önemli bir yer tutmasını da beraberinde getirmiştir.

İkinci sonuç, bir bakıma bu ilkinin doğal uzantısı gibidir. Osmanlı payitahtında, İstanbul'da daha 18. yüzyıldan itibaren ticaret ve finans alanlarında olduğu gibi zanaat ve teknoloji alanlarında da büyük güç sahibi olan bir Ermeni burjuvazisinin yükselişidir bu: Kendilerine özgü adıyla Âmira sınıfı ya da Âmiralar.¹⁰ Bu sınıfın (ya da sınıf katmanının) gücünü ve ihtişamını tarife kelimeler yetmez. Bunlar tüccardır, sarraftır (yani finansın kaynağını ellerinde tutarlar), perakendecidir, cevahirci (elmas ustası) veya kuyumcudur. Çok başarılı ve kültürel olarak ileri oldukları için Sultanlar onlara çeşitli kurumları emanet ederek güçlerinin doruğuna çıkmalarını sağlamıştır: Bunlar, Darphane Âmirası, Sarraflar Kethûdası, Gümrük Emîni, Anadolu Sarraflar Kumpanyası mümessili, vezir-i âzam bezirgânbaşı, yüksek devlet memuru, en üst yöneticilerin ekmeçibaşı görevlerine getirilmiştir. Askeri konularda bile güvenilmektedir kendilerine: Barutçubaşılık iki yüzyıl boyunca aynı ailede kalmıştır! Hassa mimarıdır Âmiralar.

Bu burjuvaziye, Batı'da burjuvazinin, merkantilist çağın, yani erken kapitalist dönemin aristokratik özellikler de taşıyan, uzun mesafeli ticaretle ve finansla iştigal eden dilimi (fraksiyonu) gibi görmek daha doğru olur. Bunların özellikle üst katmanları çoğunlukla devletin verdiği imtiyazlarla iş yapar, yani devletle bütünüyle iç içe gelişir, çıkarları icabı ona göbeğinden bağlı-

¹⁰ Kelimenin kökeninin bey anlamında "emir" kavramında yattığı belirtiliyor. Yani kavram bütünüyle yerlidir. Mesela "komprador" gibi ithal bir kavram değildir.

dır. Bu durum, belirli sektörlerde neredeyse devletin başındaki hanedanın kopyası gibi küçük hanedanların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Âmiraların en üst katmanlarında, bazı aileler iki yüzyıl boyunca (18. ve 19. yüzyıllar) ekonominin belirli sektörlerini bütünüyle kontrollerinde tutmuşlardır. “Âmiraların Âmirası” olarak nitelenen Bezciyan Âmira, hem bez ve ipek ticaretinde bir aile geleneği yaratmış, hem de padişah tarafından Darphane Âmirası yapılmıştır. Dadyan ailesi 18. yüzyılın başından 19. yüzyılın sonuna kadar barutçubaşı konumunu ellerinde tutmuştur. Ailenin ekonomideki önemi, “barutçubaşı” statüsü tarihe karıştıktan sonra bile 20. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Düzyan ailesi bu iki yüzyıl boyunca kuyumculukta en önde yer almıştır. Çerezyan ve Papazyan aileleri 19. yüzyılın tamamında ekonomik hayatta muazzam bir önem taşımıştır. Balyan ailesi ise Hassa Mimarları olarak bütün 19. yüzyıl boyunca saltanata hizmet vermiş, İstanbul’un mimarisine damga vurmuşlardır. Bu ailelerin konumu aristokrasiye o kadar benzemektedir ki, Osmanlı’da geleneksel toprak temelli bir aristokrasi Batı’dan farklı olarak mevcut olmamakla birlikte bu aileler bu statüye yaklaşan bir “saray aristokrasisi” gibi düşünülebilir. Osmanlı’daki “zadegân” kelimesi hiçbir toplumsal katmana muhtemelen bu aileler kadar yakışmaz.¹¹

Bu denli büyük bir ekonomik gücün aynı zamanda toplumsal bir güce dönüşeceği sanırsız açıktır. Osmanlı toplumsal düzeninin asli bir ögesi olan “Millet” sistemi çerçevesinde kendi cemaati içinde birçok alanda esas dünyevi otorite özelliğini taşıyan Kilise, çok çeşitli yollardan Âmira’nın hâkimiyeti altına girmiştir. Kilisenin bütün ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan, yeni kiliselerin yapımından eskilerinin onarımı ve günlük giderlerine kadar birçok masrafını üstlenen, bu sayede bütün katedral, kilise ve şapelere mütevellî heyeti üyeliklerini kendi arasında paylaşan ve böylece dünyevi gücünü dini iktidarla kaynaştıran, cemaat okullarını, hastanelerini, hayır kurumlarını finanse eden, kültür hayatına hâkim olan Âmira’nın toplumun bütün yönelişine damga vuracağı açık değil midir?

İşte böyle bir sosyo-ekonomik gücün nüfuzu altındaki bir Ermeni cemaatinin, sınıfsal ve coğrafi olarak değişen derecelerde olsa da, bu sınıfın Osmanlı devletine bakışının ağır izlerini taşıyacağı belli değil midir? Âmira, sosyo-ekonomik iktidarını dolaysız bağlarla saray ile ilişkisine borçludur. Çıkarları binlerce ayrılmaz bağ ile Osmanlı düzenine bağlanmıştır. Bu sınıfın hâkimiyeti altındaki bir cemaatin “millet-i sâdıka” olarak anılmasında şaşırtıcı hiçbir şey olabilir mi? Öyleyse, neredeyse şu sonuca ulaşmak

¹¹ Bu bilgilerin kaynağı: Levon Panos Dabağyan, *Geçmişten Günümüze Millet-i Sâdıka-I. Osmanlı Ermenileri*, İstanbul: Yedirenk, 2010, s. 229-378. Ayrıca bkz. Panossian, a.g.e., s. 85-86 ve 148-151.

mümkün: En azından 19. yüzyılın sonlarına kadar, başta Âmira olmak üzere İstanbul'un Ermenileri için ciddi bir Ermeni sorunu yoktur. Bir ulusal sorundan söz edilemez.

Ermeni toplumunun başka bölükleri için aynı şey geçerli değildir. Bir kere, Kafkaslar'da Ermeni burjuvazisinin gelişmesi ayrı bir patika izlemiştir. Orada eski tüccar sınıfı, adım adım modern kapitalizmin devresi içine girmeye yönelmiş, sanayi burjuvazisi statüsüne geçiş başlamıştır. Bu, Tiflis'te başta tekstil olmak üzere imalat sanayisinde, Bakû'da ise petrol ve türevleri alanında olmuştur. Ermeni burjuvazisi sanayi burjuvazisi haline geldikçe elbette karşı kutupta bir proletarya oluşuyordu. İlginç biçimde, en azından Bakû örneğinde bu proletarya içinde de Ermeniler ağırlık taşımaktadır. Bu yüzden modern çağın ideolojik akımları ve siyasi örgütlenmeleri İstanbul'dan ve Batı Ermenistan'dan farklı olarak atılımını Kafkaslardaki Ermeni cemaati içinde yapmıştır. Burjuvazinin ve modern küçük burjuvazinin içinden çıkan aydın katmanlar bu modern ideolojilerin, milliyetçiliğin ve sosyalizmin, çok daha sınırlı ölçekte de liberalizmin taşıyıcısı haline gelmişler, Ermeni proletaryası da siyasi olarak örgütlenmeye girişmiştir. Dikkat edilirse, Doğu Ermenistan demiyoruz, Kafkaslar diyoruz, çünkü bu gelişme dar anlamda Doğu Ermenistan'da değil, Ermeni burjuvazisinin tarihsel olarak daha güçlü olduğu Tiflis'te ve Bakû'da gerçekleşmiştir.

Ermeni milliyetçiliğinin tarihi aslında epeyce gerilere gider. Milliyetçiliğin ilk aşaması hemen hemen her ülkede bir milliyetçi aydınlar katmanının oluşması, dilin, tarihin, edebiyatın, sanatın ve folklorun milliyetçi ideoloji doğrultusunda yeniden düzenlenmesidir. Ermenilerde bu hareket kapitalizm öncesi toplumların hücrelerinde varlığını sürdüren tüccar sınıfının uluslararası karakteri dolayısıyla diasporada gerçekleşmiştir. Hindistan'daki yayın faaliyetlerine,¹² Venedik ve Viyana'daki "Mkhitarist" adıyla anılan tarikatın, Ermeni dili, edebiyatı ve tarihi üzerinde çalışmaları eşlik etmiştir.¹³ 18. yüzyılda doruğuna ulaşan bu çalışmaları, 19. yüzyılda milliyetçiliğin kitlelere yayılmasına dönük faaliyetler izlemiştir. Ermeni milliyetçiliği, bütün tarih boyunca Ermeni halkını coğrafi mesafelere rağmen bir arada tutan üç unsur üzerinde yükselmiştir: Ermeni dili, Ermenice'nin kendine özgü alfabesi, Gregoryen Kilisesi. Bu yüzden Ermeni milliyetçiliği büyük ölçüde etnik vurgular taşıyan, Ermeni ulusunun ezelden beri var olduğunu ileri süren akımlar içerir. Bu milliyetçiliğin gelişmesinde bütün zenginliğine ve kültü-

¹²Aydınlanma fikirleriyle modern bir Ermeni milliyetçiliğini savunan ilk kitap 1772'de Hindistan'da Madras kentinde yayınlanmıştır. (Panossian, a.g.e., s. 92).

¹³Bu tarikatın çalışmaları sayesinde ilk Ermenice sözlük, birçok Batı dilinden önce, 1749-1769 arasında Venedik'te yayınlanmıştır (Panossian, a.g.e., s. 101-109).

rel gelişkinliğine rağmen İstanbul Ermeni cemaatinin katkısı sınırlıdır. Hatta Ermeni milliyetçiliğinin en önemli tarihi önderlerinden din adamı Mıgırdıç Kırımıyan (Kırımıyan Hayrik, yani “Kırımıyan Baba” olarak da bilinir), 1869-1873 yılları arasında İstanbul Patriği olarak görev yaparken Anadolu köylülerine fazla sahip çıktığı için Âmiraların ve kilise hiyerarşisinin tepkileriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁴

Ama esas büyük farklılık, İstanbul ile Kafkaslar arasında değildir. İstanbul ile Doğu Anadolu'nun Ermeni köylülüğü arasındadır. Ermeniler Vilayât-ı Sitte'de çoğunluk değildir. Bu bölgede Ermeni nüfusunun mutlak miktarı büyük bir tartışmanın konusudur. Kilise'nin nüfus sayımları ile Osmanlı'nın sayımları arasında sonuçlar bakımından çok önemli farklar vardır. Ama Ermeni nüfusunu en yüksek gösteren kaynaklar bile, Ermenilerin bütün bölgede Türk artı Kürt (ve 1864 büyük sürgünü sonrasında Çerkes) unsurlarından oluşan Müslüman nüfustan daha yüksek olduğunu ileri sürmemektedir. Ermeniler her yerde azınlıktır, ama çok büyük bir azınlık. Bu nüfus içinde tüccar, ruhban, zanaatkâr ve diğer küçük burjuva unsurların ötesinde Ermeni köylülük büyük ağırlık taşımaktadır. Bu köylülük çok köklü bir anlamda Osmanlı'dır. Pazar günleri kilisede kendisine lazım olduğu kadar kırık dökük bildiği Ermenice'den ziyade Türkçe konuşmaktadır. Ama 19. yüzyılın son üçte birinde çok ağır koşullar altında giderek Ermeni milliyetçiliğini bir savunma mekanizması olarak geliştirmek zorunda kalmıştır.

Burada rol oynayan faktörleri iyi kavramak gerekir. Ermeni köylülüğü 1856 Islahat Fermanı'ndan önce zaten bütün gayri Müslim nüfus gibi, Müslüman reaya ile birlikte ödediği olağan verginin yanı sıra cizye adı altında fazladan bir kelle vergisi ödüyordu. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları, en azından teorik düzeyde Müslüman nüfus ile gayri Müslimler arasında hukuki eşitlik öngördüğünden cizye kaldırıldı. Ama gayri Müslim'ler bu sefer de askerlik yapmadıkları için bir vergi ödemeye başladılar.¹⁵ Ne var ki, mesele bu ek vergiden ibaret değildi. 19. yüzyılın son üçte birinde Ermeni köylülüğü bir bakıma bir çifte vergilendirilme rejimi altında yaşamaya başlamıştı. Bu dönemde Osmanlı'nın mali krizi dolayısıyla¹⁶ iltizam (vergi müteahhitliği) sisteminin giderek daha gaddar hale gelmesi, köylünün

¹⁴ Panossian, a.g.e., s. 174n. Kırımıyan Hayrik daha sonra bütün Ermenilerin ruhani lideri olarak görev yapan Eçmiadzin Katogigosluğu'na getirilmiştir. Eçmiadzin Kotogigosu Gregoryen Kilisesi'nin ruhani lideridir, ama Osmanlı Ermeni “milleti”nin başı İstanbul Patriği'dir.

¹⁵ 1908 devrimi ile birlikte gayri Müslimlerin de askerlik yapması kabul edilince her türlü ek vergi kaldırılıyordu.

¹⁶ Osmanlı maliyesinin iflasının bir işareti olan Düyun-u Umumiye'nin (Borçlar İdaresi'nin) 1881'de kurulduğu hatırlanmalıdır.

iliğine kadar soyulması zaten sömürünün arttırılmış olması anlamına geliyordu. Ama bundan daha önemlisi, Kürt aşiret reislerinin ve Rus katliamından kaçarak Anadolu'ya gelen ve bir bölümü Vilayât-ı Sitte sınırları içinde iskân edilen Çerkes beylerinin Ermeni köylülerini ikinci bir kez yağmalaması, bu köylüler için hayatı çekilmez hale getiriyordu. Ermeni cemaatinin bu konuda merkezi devletin temsilcilerine yaptığı başvurular da neredeyse bütünüyle görmezlikten geliniyordu. (Özellikle 1878 sonrasında bunun tam bir devlet politikası haline geldiğine aşağıda değineceğiz.) Burada bir çifte sömürü söz konusuydu. Ermeni köylülüğünün salt Hıristiyan Ermeni "milleti"ne mensup olması dolayısıyla sınıfsal hiyerarşinin en altında kalarak ezildiği ortadadır. Kapitalizme geçişin ilk sancılarını çekmeye başlamış Osmanlı toplumunun mutlakiyetçi ama yarı-sömürge devletinin mültezimlerinin köylünün artık ürününe yoğunlaştırılmış bir sömürü ile el koymasının üzerine, kapitalizm öncesi ilişkiler içinde yaşayan, bir bölümü göçebe bir hayat sürdüren Kürt aşiret reislerinin ve Çerkes oymak beylerinin yağması ekleniyordu. Köylülük kendini ancak Ermeni olarak savunabilirdi, çünkü çifte sömürünün temelinde tam da Ermeni olması yatıyordu.

Burada milliyetçiliğin, ulusal aidiyetin neredeyse bütünüyle bir sınıf mücadelesinin ürünü olduğunu görmemek için kör olmak gerekir. Batı Ermenistan'da Ermeni milliyetçiliği **köylülüğün sınıfsal bir öz savunma hareketi**dir. Has Ermeni milliyetçiliğinin Ermeni ulusunun temelleri olarak ileri sürdüğü üç unsurdan en azından ikisi burada yoktur bile! Ermeni köylüsü Ermenice değil Türkçe konuşmakta, tabii okuryazar olmadığı için de, özgün Ermeni alfabesi onun dünyasına hiç girmemektedir!

Dolayısıyla, bir bütün olarak ele alındığında, Ermeni halkı içinde ulusal soruna ilişkin en az üç ayrı tavrın billurlaştığını söylemek mümkündür. Âmira sınıfının nüfuzu altındaki İstanbul cemaati, doğmakta olan Ermeni milliyetçiliğinin karşısında yer alır. Kafkaslar'da yükselmekte olan Ermeni burjuvazisi ve proletaryası içinde uluslaşma yönelişi içinde kültürel ve siyasi bir milliyetçilik öne çıkar. Nihayet, Anadolu Ermeni köylülüğü için Ermeni milliyetçiliği bir sınıfsal öz savunma mekanizmasıdır.

2. Ermeni devrimci hareketi: milliyetçilik ve sosyalizm

İlginç bir biçimde Batı Ermenistan köylülüğünün öz savunma hareketinin siyasi önderliği Doğu Ermenistan'dan kaynaklanmıştır. Fikri gıdasını Rus narodnizminden (halkçılığından) ve bir ölçüde Rus Marksizminden alan Doğu Ermenistan'ın burjuva ve küçük burjuva aydınları, Batı Ermenistan'ın köylülüğünün kurtarıcılığına soyunmuştur. Bilindiği gibi, 1860'lı yıllardan

İtibaren Çarlık Rusya'sında ciddi bir devrimci mayalanma başlamıştı. Devrimci hareket önce "halka gitmek" sloganı etrafında bir ölçüde bireysel terörizme de yaslanan bir halkçı (narodnik) hareket içinde örgütlendi. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başında bu hareket Sosyalist Devrimciler adını taşıyan güçlü bir siyasi parti doğuracaktı. (Bu partinin taraftarları yaygın biçimde partinin Rusça adının baş harfleriyle SR'ler olarak bilinir.¹⁷ 1880'li yıllardan itibaren Marksizm de Rusya'da ilk adımlarını atmaya başlamıştır. Daha sonra içinden Lenin'in Bolşevik Partisi'nin çıkacağı Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) ise 20. yüzyılın ilk yıllarında kurulacaktır.

Ermeni devrimci hareketi büyük ölçüde Rus devrimci hareketinin etkisinde oluşmuştur.¹⁸ Bütün tarihi boyunca narodnizm ile Marksizmin, milliyetçilik ile sosyalizmin huzursuz ve çelişkili biçimde bir arada var olduğu, kâh birinin, kâh ötekinin üstün geldiği bir harekettir bu. Aslında ilk kurulan parti, liberal bir burjuva partisi olan ve temelleri Van'da atılan Armenakan'dır (1885). Bunu Cenevre'de kurulan Hınçak (ya da Hınçakyan) Partisi (1886) izlemiştir. Ermeni partilerinin en güçlüsü ve en uzun ömürlüsü olarak görülebilecek olan Taşnak (ya da Taşnaksütyun) ise (tam adı Ermeni Devrimci Federasyonu'dur) 1890'da Doğu Ermenistan'da kurulmuştur. Bu tarihlerle Jön Türk hareketinin örgütsel atılımı arasındaki ilişkiyi saptamak ilginçtir. İttihat ve Terakki Cemiyeti (bu adla olmasa da) 1889 yılında, hemen hemen Ermeni devrimci hareketleriyle aynı zamanda kurulmuştur. Ancak, sosyalizm Ermeni hareketinden farklı olarak Jön Türk hareketini hemen hemen hiç etkilememiştir.

Sosyalizmle hiçbir ilişkisi olmayan burjuva Armenakan'ı bir yana bırakırsak, Ermeni devrimci hareketi içinde Hınçak'ın daha Marksist, Taşnak'ın ise esas olarak narodnik ideolojiye bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu farklılık görelidir. Üstelik, 1890'lı yıllarda ciddi birtakım mücadelelere önderlik etmiş olan Hınçak, 20. yüzyıla girildiğinde kendi iç çelişkilerinin ağırlığı altında etkisizleştikten sonra Ermeni devrimci hareketinde üstünlüğü ele Taşnak partisi ele geçirmiştir. Dolayısıyla, bir bütün olarak şu sonuca ulaşabiliriz: Ermeni devrimci hareketi, ezilen Ermeni ulusunun ulusal kurtuluş sorununun ağırlık taşıdığı bir köylü sosyalizmidir.¹⁹

¹⁷ Türkçe yaygın sözlü söyleyiş "es-er'ler"dir.

¹⁸ Ermeni devrimci hareketi konusunda Türkçe'de temel kaynak şudur: Anaide Ter-Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: İletişim, 2012.

¹⁹ Yervant Odyan'ın ilk kez 1909'da tefrika edilmiş olan ve şimdi Türkçe'de yayımlanmış olan *Yoldaş Pançuni* başlıklı romanı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008) İstanbullu bir Ermeni aydınının Kafkaslar'da geliştirilen bir programı Doğu Anadolu'nun Ermeni köylülerine taşımaya çalışan mitalanları mizahi bir dille anlattığı bir romandır.

Bu genel niteleme, Taşnak'ın zaman zaman (mesela 1907 programında) Marksizme çok yaklaştığını, sınıf meselesini öne çıkararak esas davanın hangi ulustan olursa olsun işçi ve emekçilerin sömürüden kurtarılması olduğunu vurguladığını bize unutturmamalıdır. Türk milliyetçiliğinin etkisi altında Taşnak hareketini gözü kara Türk düşmanı ve terörist bir hareket olarak resmetmeye çalışanlar, Taşnak'ın sadece sınıf mücadelesi konusundaki duyarlılığını değil, aynı zamanda hem 1908 devriminden önce, hem de devrimden sonra Jön Türk hareketiyle yoğun bir işbirliği içinde çalışarak ulusal soruna programında merkezi bir yer veren ezilen ulus örgütleri açısından örnek denebilecek bir devrimci stratejik yaklaşım içinde olduğunu gözlerden saklıyorlar. Daha da ötede, Taşnak partisi, Ekim devriminin Kafkaslar'daki ilk zaferi olan kısa ömürlü 1918 Bakû Komünü'nde Bolşevik ve sol SR'lerle birlikte Sovyet iktidarının kurulması için mücadele etmiştir. Evet, sonunda çok ağır bir yanlışı yaparak Türk ordularının yarattığı tehdit karşısında Britanya'nın kanatları altına sığınmak istemiş ve böylece Komün'ün çökmesine yol açmıştır. Ama yine de Sovyet iktidarının kuruluşu için birkaç ay için de olsa çaba göstermiştir. Taşnak'ın karşı devrimci bir karakter kazanması bu kırılma noktasından sonradır. 20. yüzyıl boyunca gittikçe artan ölçüde diasporanın burjuvazisinin bir partisi haline gelecek, anti-Sovyet bir karşı devrimciliği bayrağına yazacaktır. Taşnak'ın tarihi Bakû Komünü öncesi ve sonrası olarak kesin çizgilerle ikiye ayrılır.

Son tahlilde, bu yalpalamaların ve karşı devrimciliğe dönüşün temelinde, başta Taşnak olmak üzere Ermeni hareketinin bir köylü sosyalizmi, yani daha açık seçik söylersek bir küçük burjuva sosyalizmi olması yatar. Ermeniler arasında proleter sosyalizminin etkisi sınırlı olmuştur. 20. yüzyıl başında Çarlık Rusya'sında Marksist hareket proletarya içinde büyüyen bir güç kazanırken aynı başarıyı Ermeni halkı içinde gösterememiştir. Bütünüyle Marksist fikirler temelinde kurulan "spesifist" (özgüllükçü) olarak anılan akım çok zayıf kalmıştır. Bolşevizm ise Ekim devriminden önce Bakû'daki Ermeni petrol proletaryası dışında bir varlık gösterememiştir. Bu başarıda, bazen "Kafkasların Lenin'i" diye anılan Stepan Şaumyan ve arkadaşlarının büyük payı vardır. Öte yandan, Ermeni proletaryasının bir ölçüde toplumsal bir varlık gösterdiği Tiflis'te ise RSDİP'in öteki kanadı Menşevikler daha büyük bir nüfuz sahipdir. Erivan ve kırlarında yaşayan Doğu Ermenistan halkı ulusal ezilmeyi, özellikle Batı Ermenistan'daki köylü kardeşlerinin yaşadığı mezalimi sınıf sorununun önüne çıkarma eğiliminde olmuştur.

Bizim kanaatimiz, Bolşevik Partisi'nin devrim öncesinde Ermeni sorununa yaklaşımının ulusal sorunu fazlasıyla gözden uzak tutan bir soyut enter-

nasyonalizmle malûl olduğudur. Bunun çok haklı bir nedeni Ermeni sorununun emperyalizmin ve en başta Rus Çarlığı'nın elinde Osmanlı'ya karşı bir silah olarak kullanılıyor olması olabilir. Ama Türk (Azeri) ve Ermeni ulusları arasındaki çelişkinin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'dan Erivan'a ve Bakû'ya uzanan koskoca bir coğrafyada tarihi gelişmeleri nasıl dramatik biçimde belirlediği gözlemlendiğinde, elbette geriye bakmanın avantajı ile Bolşeviklerin bu konuda farklı bir politika güdüp güdemeyeceği sorusunun sorulması kaçınılmaz olmaktadır. Üstelik bu sorun geçmişin bir meselesi değildir. Dağlık Karabağ sorununun nasıl yakıcı bir güncel sorun olduğu hatırlandığında gelecekte yeniden gündeme gelebileceği de ortadadır. Anadolu ve Mezopotamya'nın bugünkü en önemli ulusal sorunu olan Kürt sorununun ardından bütünüyle bu bölgenin en esaslı ulusal sorunu Türk/Ermeni ya da Kürt/Ermeni sorunudur. Evet, Gürcistan da vardır ve onun Abhazlarla ve Osetlerle yaşadığı sorunlar, Rusya'nın bu sorunlara müdahalesi vb. vardır. Ama esas patlayıcı sorun Türk/Ermeni sorunudur. Bolşeviklerin politikasına aşağıda dönecek ve bu konuda geleceğe ilişkin dersler çıkarmaya çalışacağız.

Bu aşamada sosyalizmin Osmanlı topraklarında gelişmesi bakımından merceğimizi genişleterek bir başka noktayı vurgulamak istiyoruz. Ermeni hareketi her ne kadar küçük burjuva karakterde olsa da sosyalist bir hareket olduğu için Osmanlı toplumunda işçi sınıfının mücadelesine ve sosyalizm fikrinin yayılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur. 1908 devrimi ertesinde Osmanlı meclisinde Ermeni milletvekilleri işçi sınıfının çeşitli hakları (grev, çalışma saatleri vb.) konusunda yasa tasarıları sunmuş ve muhafazakâr çoğunluğa karşı azınlıktan olduklarına bakmadan işçi sınıfı lehinde önlemleri de, bunun arka planı olarak sosyalizm fikrini de cesaretle savunmuşlardır. Türkiye'de sosyalistlerin parlamentoya ilk kez 1965'te Türkiye İşçi Partisi'nin 15 sandalye kazandığı seçimlerle girdiği, solda çok söylenen bir şeydir, ama Türk tarihçilerinin Osmanlı tarihini bütünüyle Türk gözüyle okuyarak yoksullaştırmasına soldan verilen bir yankıdan başka bir şey değildir bu. Henüz pek az malzeme ortaya çıkmış olsa bile, meclis zaıbtıları 1908 seçimiyle meclise giren Ermeni milletvekillerinin daha sonra 1960'lı yıllarda TİP'li milletvekilleri gibi çok ciddi bir mücadele verdiğini ve aynı biçimde baskı altına alınmaya çalışıldığını gösteriyor.²⁰

Osmanlı tarihini indirgemeci ve yoksullaştırıcı Türk ulusal gözüyle okumak, hem Türkiye'de burjuva devriminin tarihini, hem de sosyalist hareke-

²⁰Dr. Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler*, Ankara, 1967 [yayınevi adı yok], s. 34-54.

tin bu topraklardaki gelişmesinin tarihini yanlış anlama sonucunu doğurur. Bunlardan ilkinde, yani Türkiye’de burjuva devriminin gelişmesinde Türkler dışındaki öteki Osmanlı anasının (unsurlarının) rolüne aşağıda döneceğiz. Burada sosyalist hareketi ele almışken bir saptama daha yapalım. Türkiye’de sosyalist hareket aslında gayri Müslimler eliyle başlatılmıştır. Sadece Ermeniler değil, Bulgarlar, Yahudiler, Türkiye’de Rumlar ve Selanik’te Yunanlar sosyalist hareketin gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. 20. yüzyılın başında, Engels’in kuruluşunda rol oynadığı, içinde Lenin, Trotskiy, Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht’in mücadele verdiği İkinci Enternasyonal’e üye dört örgüt vardır Osmanlı topraklarında kurulmuş! Hınçak ve Taşnak’ın yanı sıra, Selanik İşçi Federasyonu²¹ ve İstanbul’da Rumların kurduğu Tettebbuat-ı İctimaiyye Cemiyeti.²² Bunların dışında ayrıca Makedonya İç Devrimci Örgütü (MİDÖ) adı altında örgütlenen ve 1908 devriminin gerçekleşmesine büyük katkısı olan Makedon milliyetçi örgütü aslında Bulgaristan Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin (BSDİP) hem “Dar” adını taşıyan daha sert, hem de “Geniş” adını taşıyan daha yumuşak kanatlarının büyük ölçüde etkisi altındadır. Ermeniler (Hınçak ve Taşnak), Yahudiler, Yunanlar ve Bulgarlar (Selanik), İstanbul Rumları (Tettebbuat) ve yine Bulgarlar (MİDÖ) hep sosyalist hareket içinde örgütlenmişlerdir.²³

Peki bunun önemi nerededir? Bu sosyalist odakları görmezlikten gelmek, Türkiye sosyalist hareketi açısından, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarında daha sonra ittihatçıların soykırımla ve sürgünle dayatacağı Türk milliyetçiliğinden başka bir çözümün de tartışılmakta olduğunu fark etmek fırsatını kaçırmak anlamına gelmiştir. 20. yüzyılın başında bütün bu sosyalist örgütlerin programında **federasyon** yazmaktadır! Selanik İşçi Federasyonu²⁴ ve MİDÖ²⁵ Balkanlarda, Hınçak ve Taşnak ise Anadolu’da federasyon veya benzeri adem-i merkezîyetçi çözümleri savunuyordu. Hınçak belki, ama Taşnak’ın 1915 öncesinde ayrılıkçı olduğu, ayrı bir Ermeni devleti istediği kuyruklu bir yalandır! Taşnak’ın programı esasen bugün Abdul-

²¹ Bu konuda temel kaynak şudur: George Haupt/Paul Dumont (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketler*, çev. Tuğrul Artunkal, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977.

²² Bu “Toplumsal Araştırmalar Derneği” anlamına gelir.

²³ Bütün bu hareket ve örgütlere ilişkin bilgi açısından temel kaynak şudur: Mete Tunçay/Erik Jan Zürcher (der.), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, çev. Mete Tunçay, 5. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

²⁴ Bkz. “Osmanlı Sosyalistlerinin Balkan Federasyonu Çağırışı”, *Gerçek*, Ekim 2012. Ayrıca bkz. Haupt/Dumont, a.g.e., s. 134.

²⁵ Bu dönemde sosyalistler ve daha genel olarak Makedon devrimcileri arasında bu fikir çok yaygındır. Bir örnek için bkz. *Une confédération orientale comme solution de la question d’orient* (Şark Sorunu’na bir çözüm olarak bir Şark Konfederasyonu), Paris: Plon-Nourrit & Cie, 1905. Bu nadir kitaba dikkatimi çeken dostum Ragıp Zarakolu’na teşekkür ederim.

lah Öcalan'ın savunduğu “yerel özerklik” programını çok andırır.

İkincisi, Ermeni halkı soykırımdan sonra bile Türkiye devrimci ve sosyalist hareketine toplam nüfusa orantısız biçimde çok sayıda kadro sağlamıştır. Tarihi Türkiye Komünist Partisi içindeki Ermeniler (Aram Pehlivan, İhmalyan kardeşler ve birçok başka kadro), Maoist harekette yer alanlar (bunlar arasında Hrant Dink de vardır) ve Trotskist hareketin bazı önde gelen kadroları doğrudan doğruya Ermeni cemaatinden gelmiştir. Yani Ermeni cemaati Türkiye’de günümüze kadar hâlâ sosyalizmi ve proletaryanın hareketini destekleyen bir kaynak olmuştur.

3. İstibdat ve aşair

Sol liberalizmin yarattığı devrim karşıtı atmosferde bu toprakların ilk burjuva devrimini, yani 1908’i yerden yere vuranlar elbette 1915 soykırımında kendileri için en güçlü delili buluyorlar. Aşağıda bu konuda liberal klişelerden çok daha nüanslı bir analizin gerekli olduğunu ortaya koyacağız. Şimdi soykırımın tarih öncesine kısaca değinmemiz gerekiyor. Liberaller, burjuva devrimciliği düşmanlığını zaman zaman Abdülhamid savunusuna kadar götürüyorlar. Bu, Abdülhamid dönemine bakmamız için bir başka neden. Bu dönemi ele almak, bize aynı zamanda Ermeni milliyetçiliğinden sonra Türk milliyetçiliğinin ön biçimlenmesini ele alma fırsatı verecek.

Abdülhamid’in başta kaldığı dönem boyunca (1876-1909) bizim konumuz bakımından politikası yalın biçimde şöyle tanımlanabilir: 19. yüzyılın başından itibaren isyanlar başlatmış olan Kürt aşiretlerini düzene bağlamak amacıyla Ermeni köylülüğünün üzerine saldırtmak ve onların artık ürününün bir bölümüne el koymasının önünü açmak. Yukarıda belirtildiği gibi, 1860’lı yıllardan itibaren Kürt aşiret reisleri, kapitalizm öncesi bir hâkim sınıf olarak Ermeni köylülüğünün artık ürününün bir bölümüne el koymak üzere zorbalıklarını zaten arttırmışlardı. Bu durum, Ermeni köylülüğünün Ermeni milliyetçiliğine sarılmasına yol açıyordu. Tabii, Osmanlı devletinin bu zaafı, gerilemekte olan bu devletin parçalanmasından medet uman Düvel-i Muazzama (süper devletler) tarafından suistimal ediliyordu. 1926 tarihli Sovyet Ansiklopedisi’nin gayet güzel özetlediği gibi, “Ermeni Meselesi” iki boyutu birden taşıyordu:

Dış açıdan bakıldığında, büyük devletlerin Türkiye’de merkezkaç kuvvetleri destekleyerek Türkiye’nin zayıflatılması ve daha kolay sömürgeleştirilmesi görülür. Bu meselenin iç doğası ise, Ermeni ulusunun kendi kaderini, Ermeni burjuvazisinin önderliğinde ve buna bağlı olarak Ermeni

burjuvazisinin gelişmesi yönünde tayin etmesidir.²⁶

Ansiklopedinin Ermeni burjuvazisinin üzerinde ölçsüz derecede durmasına katılmak mümkün değil, ama sorunun dışarıdan ve içeriden farklı tezahür ettiğine işaret etmek bakımından bu niteleme gayet doğru. Bir kez dış güçlerin müdahalesi başlayınca, Abdülhamid mutlakiyetçi devletinin güvenliği ve istikrarı açısından demokratik reformlara elbette yanaşamazdı. Bunun yerine, var olan durumu bir ileri aşamasına taşıdı. Aşiretlerin Ermeni köylülüğüne uyguladığı sömürü ve baskıyı kalıcı kılacak düzenli bir askeri güç yarattı: Hamidiye Alayları. 1890’da kurulan bu askeri güç, 1894-96 arasında Ermenilere karşı ardı ardına birçok katliama girişti. Tam rakam saptanamamakla birlikte, bu sürecin sonucu olarak toplam ölü sayısının 300 bine ulaştığı bile iddia edilmektedir. Abdülhamid’in “Kızıl Sultan” lakabını kazanmasının Ermenilere uygulanan bu mezalimle esaslı biçimde ilişkisi olduğu açıktır. Liberallerin, istisnai olarak da olsa, demokratiğini övdükleri adam, işte böyle bir canavardır.

1894-1896 katliamının önemi ikilidir. Birincisi, Kürtlerin Ermenilerin Anadolu topraklarından temizlenmesi sürecinde oynadıkları büyük rolü hiç tartışmasız biçimde ortaya koyar. Aşağıda soykırım dönemi için de ortaya koyacağımız gibi, Kürt aşiretleri bu konuda Türk resmi güçleriyle ve daha sonra burjuva devrimini temsil eden kadrolarıyla sıkı bir işbirliği ve suç ortaklığı içinde olmuştur.

İkincisi, Abdülhamid’in bu katliamı Ermeni soykırımını literatüründe 1894-96 mezalimi ile 1915 soykırımını arasında bir süreklilik olup olmadığı konusunda bir tartışmanın temeli olmuştur. Bizim kanaatimize göre, (ara halkası 1909 Adana katliamı olan) bu iki tarihi olay önemli bir ortaklık içeriyor: Türk ve Kürt hâkim sınıflarının örgütlediği bir kırımla Ermenilerin bastırılması ve yok edilmesi. Ama farklılıklar ağır basıyor. Birincisi, Abdülhamid katliamı Ermenileri her bakımdan çok ağır bir kayıpla karşı karşıya bırakmakla birlikte, burada Ermenileri Anadolu’dan söküp atma yönünde bir irade gösterildiğine dair belirti yoktur. Yani bir “nihai çözüm” hedefi olduğuna dair şimdilik elimizde tarihsel veri bulunmuyor. İkincisi, buna bağlı olarak mezalim sadece Vilayât-ı Sitte’de uygulanmıştır. Soykırımdan farklı olarak Orta ve Batı Anadolu’da bu tür uygulamalar söz konusu değildir. Üçüncüsü ve tarihsel açıdan belki de en önemlisi, ortada Ermenilerin bütünüyle ve sistematik olarak mülksüzleştirilmesinin hedeflendiğini gösteren hiçbir gösterge yoktur. Bilindiği gibi, 1915’in Emval-i Metruke yasaları tam

²⁶ Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, Genişletilmiş basım, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2012, s. 29.

da bunu hedefleyecektir. Bu fark tarihsel olarak en önemlisidir, çünkü mücadelenin Osmanlı topraklarında yükselmekte olan burjuvazinin iki kanadı (Ermeni ve Müslüman-Türk) arasında kozların paylaşımı olmadığını, Ermeni köylülüğü ile kapitalizm öncesi aşiretler arasında bir mücadele olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

4. Emperyalizm ve ulusal kurtuluş

1860'lı yıllarda ilk kez kıpırdanan, 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları sonrasında canlanan, 1890'lı yılların ortalarında halk isyanları düzenleyen Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin 1915 felaketi ile sonuçlanan yaklaşık yarım yüzyıllık macerasının içinde emperyalizmle ilişkiler büyük bir önem taşır. Ermeni milliyetçi hareketinin Düvel-i Muazzama'ya stratejisi içinde ayırdığı yer ve bunun sonuçları, aslında dünyanın her yerinde, ama özellikle bölgemizde ulusal kurtuluş hareketlerinin emperyalizmle ilişkileri bakımından çok öğretici dersler içermektedir.

Yukarıda Ermeni devrimci partileri üzerinde Marksizmin belirli bir etkisi olsa da, bunların esas olarak narodnizmin etkisi altında gelişen küçük burjuva (köylü) sosyalizmi doğrultusuna sahip partiler olduğunu belirtmiştik. Rus Narodnik hareketinin Ermeni devrimci partileri üzerinde bir etkisi de bunların bireysel terörizmi bir siyasi mücadele yöntemi olarak benimsemişidir. Bu tür eylemler genellikle kitlede çok radikal bir devrimci örgüt ile karşı karşıya olduğu izlenimi doğurur. Ama terörist yöntemlere başvuran birçok örgüt aslında bu eylemleri düzeni kendisini de içine alması yönünde zorlamak amacıyla yapar. Bu bir ölçüde Ermeni devrimci partileri için de geçerlidir. Bütün kaynaklar Ermeni partilerinin terörü esas olarak Avrupa devletlerinin dikkatini Ermeni sorununa çekmek üzere uyguladıkları, Ermeni hareketi için Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı üzerinde baskı uygulamasını sağlama çabasının bu partiler için **stratejik** bir yaklaşım olduğu konusunda hemfikirdir.

Bu yaklaşım elbette gerçek dünyada var olan birtakım temellere dayanıyordu. Başta Rusya olmak üzere, Avrupalı büyük devletler hem Balkan halklarının, hem de Ermenilerin yükselen ulusal taleplerini uzunca bir süredir Osmanlı'yı karıştırmak, tavizler koparmak, ulusal hakları için mücadele eden halkları Osmanlı'dan kopararak kendilerine bağlamak, hatta en uçta Osmanlı'yı çökertmek için kullanmaya yönelmişlerdi. İmparatorluk, Yunanistan'da 1821-1829, Sırbistan'da ise 1804-1835 arasında yaşanan ayaklanma, devrim ve bağımsızlık savaşlarından sonra bu ülkelerin büyük bölümü üzerindeki hâkimiyetini 19. yüzyılda zaten kaybetmişti. Bulgaristan

ise 1878'den itibaren özerk bir devlet olmuştu. 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanları bütün imparatorluğun gayri Müslim halklarının eşit haklara kavuşması için Avrupa devletlerinin uyguladığı büyük basıncın ürünü idi. Yunanistan genel bir destek görmüştü, ama Balkanların Slav halkları (Sırp-lar, Hırvatlar, Bulgarlar, Makedonlar vb.) söz konusu olduğunda esas faal ülke Çarlık Rusya'sı idi. Çarların gözü sadece Balkanlarda ya da doğuda Batı Ermenistan üzerinde değildi. En önemli hedef Boğazlar'dı. Dolayısıyla, Rusya söz konusu olduğunda Osmanlı'nın çökertilmesi amacından bile söz edilmesi mümkündür. Kırım savaşında (1853-56) Britanya ve Fransa'nın Osmanlı'nın müttefiki olarak hareket etmesine Rusya'nın bu emellerine engel olma yönelişi damga vurmuştu. Britanya sadece Rusya'ya değil, öteki büyük devletlere karşı da Osmanlı devletinin bütünlüğünü korumaya çalışıyordu. Bunun en önemli nedeni de, Britanya'nın en çok değer verdiği sömürgesi olan Hindistan yolunun Avrupalı rakiplerin eline geçmesine engel olma çabasıydı.

Rusya en ileri atağını 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında yapmıştır. Bunun sonucunda sadece Balkanlarda değil, Doğu Anadolu'da Ermenistan'da da Avrupa devletlerinin bir denetim kurması kabul edilmiştir. Berlin Antlaşması'nın (1878) 61. Maddesi kendisinden hemen önce imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile karşılaştırıldığında Rusya'nın emellerine önemli engeller getirmiştir ama aynı zamanda Ermeni sorununu bir uluslararası hukuk sorununa dönüştürmüştür. Ermeni sorunu bundan böyle esas olarak bu 61. maddenin öngördüğü uluslararası denetimin uygulanması etrafında şekillenecektir. Vilayât-ı Sitte'ye yabancı gözlemciler atanması talebi 1908 devriminden sonra iyice güçlenecek, sonunda iki denetmen atanacak ama bunlar göreve doğru dürüst başlayamadan Osmanlı Birinci Dünya Savaşı'na girecek, soykırıma yönelecektir.

Şimdi sorulması gereken soru şudur: haklarının korunması bütün Avrupa devletler sisteminin uluslararası antlaşmalarla saptanmış görevi ve önceliği haline gelmesine rağmen, nasıl olmuştur da Ermeniler Berlin Antlaşması'nı (1878) izleyen 40 yıl içinde iki çok büyük (1894-96 ve 1915), bir de yerel (Adana, 1909) katliama maruz bırakılabilmıştır? Bu sorunun cevabı ikilidir. Birincisi, emperyalist devletlerin kısa vadede önlerine koydukları hedefler, bu devletlerin çıkarları orta ve uzun vadede değiştiğinde tamamen kadük hale gelebilir. Nitekim 1890'lı yıllarda emperyalist devletlerin her birinin politikası farklı yönlerde geliştiği için Osmanlı Ermenileri büyük ölçüde kaderleriyle baş başa bırakılmıştır.

1915'e gelince, artık bir dünya savaşı çıkmıştır ve Avrupa'nın birçok dev-

leti (İtilaf güçleri) Osmanlı'yla zaten savaşmaktadır, ama savaş döneminde böyle katliamları yapmak kolaylaşır. İkincisi, emperyalist devletlerin bazıları da Osmanlı İmparatorluğu'na bütünüyle çıkar bağlarıyla bağlanmıştır. İmparator II. Wilhelm dönemi Almanya'sı için olan tam tamına budur. Buna aşağıda daha ayrıntılı olarak gireceğimiz için burada değinip geçiyoruz. Sadece şunu belirtelim: her iki büyük katliamda da, gerek Abdülhamid döneminde, gerekse İttihatçılar döneminde, Almanya'nın politikası Osmanlı'nın Ermeni mezalimi konusunda elini müthiş rahatlatmıştır.

Yarım yüzyıla yakın bir süre boyunca emperyalizmin Osmanlı'ya müdahalesini Ermeni ulusal hakları için **stratejik** bir koz olarak ele alan bir Ermeni devrimci hareketinin bu yönelişinin kendi halkının yüz binlerle, milyonlarla katledilmesiyle ve yurdundan neredeyse silinmesiyle sonuçlanması, üzerinde dikkatle durulması gereken bir olgudur. Ezilen halkların ulusal kurtuluşu mücadelesinde emperyalist güçlerden medet ummak genellikle "gerçekçilik" adına savunulur. Buna karşı çıkanlar gereksiz bir ilkesel katılık içinde olmakla suçlanır. Anadolu-Mezopotamya-Kafkaslar bölgesinde en azından iki halkın son yüzyıl içinde yaşadıkları bu konuda önemli dersler içeriyor. Filistin, Birinci Dünya Savaşı'nda Britanya ile işbirliği içinde özgürlüğüne kavuşma özlemi içine girmişti. Bugün tam bir yüzyıl sonra Filistinliler hâlâ bir sömürge statüsünde yaşıyorlar. Ermeni halkı ise 19. yüzyılın son üçte birinde özgürlükleri ve hakları için mücadeleye girdi. Bu halkı temsil edenler kurtuluşu büyük ölçüde emperyalizmle ittifaka bağlamayı seçti. Sonunda bu halk bütün dünyanın gözleri önünde bir soykırıma uğradı. Bu soykırımın üzerinden koskoca bir yüzyıl geçtiği halde, NATO üyesi, Ortadoğu'nun en gelişkin kapitalist ekonomisine sahip, emperyalizmin demokratik (siz bunu emperyalizm yanlısı diye okuyun) bir İslam ülkesi modeli Türkiye devletinin gücü dolayısıyla emperyalist devletler sistemi daha Ermeni halkının soykırıma uğradığını bile tam olarak tescil edememiş bulunuyor! "Gerçekçi strateji" bu oluyor demek ki!

5. Burjuva devrimi ve milliyetler sorunu

Türkiye topraklarında yaşanan ilk burjuva devrimi olan 1908 devrimi, daha sonraki 1919-1923 devriminden, hem büyük halk kitlelerinin devrimde yoğun olarak yer almasıyla, hem de çokuluslu karakteri ile ayrılıyordu. Anadolu ve Balkanlar'da 1904-1905'ten itibaren yaşanan vergi isyanlarından asker ayaklanmalarına kadar birçok olay, ülke çapında esnafın ve köylülüğün büyük bir huzursuzluk içinde olduğunu ortaya koyuyordu. 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra ise iki ay boyunca, eşi tekrar ta

1960'lı yıllara kadar görülmeyecek bir grev dalgası büyük kentleri sarmış ve genç işçi sınıfının devrimin bir parçası olduğunu ortaya koymuştur.

İşin ulusal boyutuna gelince: “Jön Türk devrimi” nitelemesi, bu devrimi adlandırmak için yetersizdir, çünkü bu isim devrim sadece “Türk”lere aitmiş gibi bir çağrışım yapar. Oysa ayaklanma her şeyden önce Makedon devrimci hareketinin 1903 ayaklanmasının bir devamıdır. Ermeni devrimci örgütlerinin Abdülhamid istibdadına karşı faaliyetlerinin bir ürünüdür. 1908 yılında patlak veren Arnavut isyanının kışkırttığı bir olaydır. Enver ve Niyazi Bey'ler ancak bütün bunlar biriktiği için dağa çıkmışlardır.

1908 devrimi bütün bu özellikleri dolayısıyla en iyi, kendi kullandığı “Hürriyet” kavramıyla, “Hürriyet Devrimi” olarak anılabilir. (O dönemde kimse “II. Meşrutiyet'in ilanı” demiyordu. Onyıllar boyunca 24 Temmuz 1908, “Hürriyetin ilanı” olarak anıldı.) Bu isim şundan da uygundur: 1908 devrimi ülkeye birkaç yıl için de olsa imparatorluğun farklı halkları arasında bir kardeşleşmenin ve birlikte daha demokratik bir geleceği inşa çabasının önünü açmıştır. Enver ve Niyazi Bey'ler, 24 Temmuz günü, daha birkaç ay öncesine kadar dağlarda kovaladıkları Makedon devrimcilerle kucaklaşıyordu. İttihat ve Terakki, istibdada karşı Ermeni devrimci örgütleri Hınçak ve Taşnak ile el ele mücadele ediyordu. Devrime karşı düzenlenen ünlü 31 Mart ayaklanmasını bastıran Hareket Ordusu'nda Makedonyalılar ve Bulgarlar da vardı.

Bu genel tablo çerçevesinde, Ermeni devrimci hareketinin yıllar üzerinden Abdülhamid istibdadına karşı mücadelesiyle 1908 devrimine nasıl katkıda bulunmuş olduğunu kısaca özetleyelim. Ermeni devrimci hareketinin ilk atağı, 1894 ile 1897 arasında Osmanlı topraklarını saran ve sarsan bir isyanlar dalgası içinde ortaya çıkmıştır. Önce 1894'te Sason Ermenileri (yukarıda Ermeni köylülüğü hakkında anlattıklarımız hatırlansın) ayaklanmıştır. Bu halk ayaklanmasında Hınçak önemli bir rol oynamıştır. Bundan bir yıl sonra başlayan Makedon devriminin Sason isyanından esinlendiği tarihi bir olgu olarak bilinmektedir. Makedon devrimi bütün bir halkın ayağa kalktığı Sason'dan farklı olarak bir gerilla mücadelesi olarak başlamıştır. Yine 1895'de İstanbul'da Kumkapı'da o dönemde doğuda devam etmekte olan Ermeni katliamını kınamak için binlerce Ermeni barışçıl bir protesto için toplanmış, ama daha yürüyüşlerine başlayamadan güvenlik güçlerince biçilmiştir. Bu topluluğun İstanbul'un âmira kültürünün etkisi altında rahat içinde yaşayan burjuvalarından ve küçük burjuvalarından değil, Doğu Anadolu'daki kıyımdan kaçmış ve İstanbul'a sığınmış Ermeni hamallardan, kayıkçılarından ve her türlü yoksuldan oluştuğunun altını çizmek gerekir.

1896-97 Girit ayaklanması bu devrimci dalgaya çok önemli bir katkıda bulunmuştur.²⁷ Yine 1896 yılı içinde bu sefer Zeytun Ermenileri ayaklanmıştır. Yeterince araştırmamış olduğumuz için geçici bir tez olarak diyebiliriz ki, 1894-96 Osmanlı'da burjuva devriminin ilk yaygın dalgasıdır.²⁸ Bu durumda, 1894-96 arasında Abdülhamid'in Hamidiye Alayları'nı kullanarak yaptığı katliam bir karşı devrim operasyonu olmaktadır. Bunu geçici bir hipotez olarak ileri sürüyoruz. Bu doğru ise, 1894-96 katliamını 1915 soykırımından ayıran bir başka nokta da budur, çünkü 1915'te devrimci bir ataktan söz edilemez.

1894-97 dalgasında bütün Ermeni isyan ve eylemlerinde belirgin olarak Hınçak öncülüğü görülmektedir. Bunun tek istisnası 1896'daki Osmanlı Bankası baskınıdır. Osmanlı devletinin merkez bankası rolünü üstlenmek üzere Fransız sermayesiyle kurulan bankanın İstanbul'daki merkezi bir Taşnak komandosuna basılmış ve uzun süren bir işgalden sonra militanlara baskını kaldırma karşılığında ülke dışına güvenceli biçimde çıkma izni verilmiştir. Osmanlı Bankası baskını 1894-97 döneminde yaşanan büyük Ermeni mücadeleleri arasında kitleden kopuk, sadece bir öncünün kahraman bir eylemciliği temelinde atılmış tek adımdır. Amacı da tam tamına yukarıda vurguladığımız gibi, Avrupa'nın dikkatini Ermeni sorununa çekmektir. Burada bir an durup "konuşması kolay, bu baskın yapıldığında yaklaşık iki yıllık bir süre içinde yüz binlerce Ermeni, Hamidiye Alayları'nın vahşeti altında can vermişti" denebilir. Böyle bir durumda her devrimcinin içinden umutsuz da olsa birtakım eylemlere girişmek gelebilir. Sorun, her ne kadar bu tür eylemler çarpıcı bile olsa etkili olmamakla birlikte eylemin kendisi değildir, amacının emperyalizmi harekete geçirmek olmasıdır.

İkinci devrimci dalga ise 1903 ile 1908 arasında yaşanmıştır. Bu dalga içinde bir gerilla hareketi olarak başlamış olan Makedonya devriminin kitleleşerek bir halk devrimine dönüşmesi, bu devrim Osmanlı ordusunun şiddetli tepkisi altında duralarken bir yandan gerilla hareketinin ("komitacılık")

²⁷ İttihat ve Terakki'nin tarihsel önderlerinden Ahmed Rıza, Girit ayaklanmasını desteklemiştir. Eminalp Malkoç, "Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmed Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası", <http://ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-11-malkoc.pdf>, indirme tarihi: 23 Şubat 2015. "Ulusal çıkar"dan başka bir şey bilmeyen bugünün dar görüşlü sözde solcularından farklı olarak burjuva devriminin kadroları ve aydınları ilginç tutumlar takınmaktadır. Birazdan Tefik Fikret'le ilgili bir anekdotta aynı şeyi göreceğiz.

²⁸ Bir de daha önce 1860-62 arasında yaşanan bir isyan dalgası vardır. Bu dönemde 1860-61 yıllarında Lübnan Marunileri (Hıristiyanlar) ayaklanmış ve Fransa lideri III. Napolyon'un müdahalesi sayesinde özel bir statü kazanmışlardır. Buna 1861-62'de Zeytun Ermenilerinin isyanı eklenmiştir. Ayrıca aynı dönemde Balkanlar'da Karadağ ve Bosna-Hersek de çok gergin bir atmosfer sergiliyordu. Bizim kanaatimiz, bu ön dalganın azınlıkların isyanı olarak değerlendirilmesi gerektiği, burjuva devrimci ayaklanmaların koşullarının henüz oluşmamış olduğudur.

devam etmesi, 1905'ten itibaren Balkanlar, Anadolu, hatta Arap coğrafyasında vergi isyanları, çeşitli yörelerde kışla isyanları ve 1908'de Jön Türklerin o güne kadar bastırmaya çalıştıkları Makedon devrimcileri yerine silahlarını padişaha çevirmeleri vardır. Bu ikinci dalgada Ermeni katkısı daha az, hatta hemen hemen hiç yoktur. Öyle anlaşılıyor ki 1894-96 kırımını Ermeni toplu- munda travmatik bir etki yaratmıştır. Bu dönemin şayanı dikkat tek Ermeni eylemi, Taşnak militanlarının 1905 yılında Abdülhamid'in arabasının geç- ceği yola bomba koyması, ama bombanın araba geçtikten hemen sonra patla- masıdır. Bugün böyle bir olay olsa koskoca bir koro “terör” çılgınlıkları arasında ayağa kalkar. Yüzyıl dönümünün fikri plandaki en önemli burjuva devrim- cisi Tevfik Fikret, bu olayı “Bir Lahza-i Teahhür” (“Bir Gecikme Anı”) şii- riyle karşılamıştır. Bu şiirden bazı beyitleri bugünün Türkçesiyle aktaralım:

Ey şanlı avcı, tuzağını boşuna kurmadın!
Attın...ama yazık ki, yazıklar ki vuramadın!

...

Kanlarla bir cinâyete pek benzeyen bu iş
Bir iyilik olurdu, benzeri yüzyıllarca geçmemiş.

...

Kurtuldu; hakkıdır, alacak şimdi öcünü;
Ancak; unutmasın şunu (ki) alçaklığın tarihi:
Bir kavmi çiğnemekle bu gün eğlenen (alçak)
Bir anlık gecikmeye borçlu bu keyfini²⁹

Görüldüğü gibi Tevfik Fikret Osmanlı padişahına Ermeniler tarafından hazırlanan suikasti övmekle kalmıyor, aynı zamanda yazıklanıyor! Şiirin en çarpıcı yanlarından biri de Abdülhamid'in “bir kavmi çiğnemekle” meşgul olduğunu vurgulamasıdır. “Kavim” kavramının bütün Osmanlı “ulus”u anlamına gelmesi olanaksızdır, çünkü “kavim” Osmanlıca’da Batı’daki “etnik grup” tanımına en yakın terimdir. Öyleyse o günün Türkiye’inde bir şair açık

²⁹ Şiirin yukarıda verilen beyitlerinin aslını da okuyucuya sunmakta yarar var:

Ey şânlı avcı, dâmını bîhûde kurmadın!
Atdın... fakat yazık ki, yazıklar ki vuramadın!

...

Kanlarla bir cinâyete pek benzeyen bu iş
Bir hayr olurdu, misli asırlarca geçmemiş.

...

Kurtuldu; hakkıdır, alacak şimdi intikaam;
Lâkin unutmasın şunu tarih-i siflekâm:
Bir kavmi çiğnemekle bu gün eğlenen...(deni)
Bir lâhza-i teahhûra medyun bu keyfini!

açık padişahın Ermeni kavminin ezilmesi temelinde saltanat sürdüğünü söyleyebilmektedir. Bugünle karşılaştırılınca çarpıcıdır. 1908 devriminin arifesinde farklı “millet”lerden devrimciler arasındaki bu dayanışma duygusu devrimin nasıl ve neden gerçek anlamda çokuluslu olduğunu açıkça ortaya koyar.

Devrimin eylemli olarak hazırlanmasındaki bu duygu ortaklığı, pratikte çeşitli milliyetlerden devrimcilerin, yukarıda izah edildiği gibi, birlikte kongreler yapması (1902 ve 1907 İttihat ve Terakki kongreleri) ile el ele gitmiştir.

Devrimden sonra durum bugün sol liberalizmin “İttihatçılık” olarak çizdiği karikatürden çok farklıdır. Genel olarak bakıldığında, Osmanlı toplumu 1908’den sonra tam bir özgürlük patlaması yaşar. Sayısız siyasi parti, dernek, gazete ve dergi gün yüzünü görür. Benzeri ancak 1960’lı yıllarda görülecek bir grev dalgası patlak verir. İnsanlar Anadolu’nun küçük kentlerinde dahi “Hürriyet! Hürriyet!” nidalarıyla sokakları hıncahınç doldurur. Aralık ayında Meclisi Mebusan kapatılışından 30 yıl sonra toplanır. Ülkeyi bir baştan ötekine bir özgürlük atmosferi sarmıştır. Yeni rejim her yönüyle çokulusludur. İmam, papaz, haham milletlerin temsilcisi olarak kalabalıkların içinde, çoğu zaman önünde yerlerini alırlar. “Komitacı” adıyla bilinen gerillalar serbest bırakılır.

Bu bağlamda, 1908 sonrasındaki ilk seçimle oluşan Meclisi Mebusan’ın bileşimi özel bir önem taşır. Milletvekillerinin 142’si Türk’tür (o dönemde Kürtler de bu şekilde sınıflandırılmaktadır), ama mecliste aynı zamanda 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, bir de Ulah milletvekili vardır. Yani 142 Türk, 133 Türk olmayan vekil! İşin daha önemli bir yönü, bu milletvekillerinin ezici çoğunluğunun İttihat ve Terakki listelerinden seçilmiş olmalarıdır. Bu yazıdaki konumuz açısından Ermeni milletvekillerinin konumu özel önem taşır. 1902 ve 1907 kongrelerinde işbirliğini örgütsel biçimler altında geliştirmiş olan İttihat ve Terakki ile Hınçak ve Taşnak arasında seçimlerde de tam bir ittifak kurulmuştur. Böylece Ermeniler meclise İttihat ve Terakki listesinden girmişlerdir. Ermeni devrimci hareketinin karakteri hatırlandığında, bunların arasında elbette sosyalist milletvekilleri de vardır. Bakın sağcı bir yazar bu durumu nasıl anlatıyor:

Osmanlı İmparatorluğunda ilk sosyalistler Ermeni politikacılarıydı. Abdülhamid devrinde memleket sınırları dışında kurulan iki Ermeni partısından biri sosyalist, hem terimin Marksist anlamıyla sosyalistti. Ermeni istiklâline giden yolu sosyalizm idealinin ışığında arayan bu adamlar, hepsi Marksist olan Avrupa’daki Çarlık Rusyası’nın muhalifleriyle – Bolşevik ve Menşeviklerle – sıkı fıkı temastaydılar ve onların etkisi altında

onlar da sosyalizme kaymıştı. İlk Meşrutiyet parlâmentosunda Ermeni meb'uslardan başka, bizzat "İttihad ve Terakki"nin seçip meb'us diye İstanbul'a gönderdiği Bulgarlar arasında da, kıpkızıl sosyalist olanlar vardı. Meselâ (...) Selanik Bulgar Meb'usu Vlâhof "hakikî bir sosyalist" idi.³⁰

Yani sol liberalizmin "İttihatçı" diye despot Türkçüler olarak andığı partinin milletvekilleri arasında "azıllı sosyalist" Ermeni ve Bulgarlar da vardır!

Bu dönem, Balkan savaşlarına kadar Jön Türklerin ülkenin geleceğini bütün Osmanlı "anasırı" ile birlikte kurulacak modern bir toplumda gördüğü bir dönemdir. Bu tür modern bir demokrasinin birlikte kurulması için çalışmayı öngören program ise "Osmanlıcılık" adıyla anılır. 1908 devriminin asıl programı budur. Bu program Abdülhamid rejiminin en başta Ermenilerin ezilmesi hatta katledilmesine dayanan yönelişiyle taban tabana zıttır.

Bu bağlamda 1909 Adana Ermeni katliamından söz etmek gerekir. Adana, çevre halkı ayaklanmış olduğu için 1894-96 katliamını kendi gücüyle atlatmış bir şehirdi. 1909'da burada Abdülhamid dönemini andıran, kimi tahminlere göre 10 bin dolayında Ermeni'nin öldürüldüğü bir katliam gerçekleşti. Bazıları bunu otomatikman Jön Türklerin "zaten" Ermeni düşmanı olduğunun bir kanıtı olarak göstermeye çalışırlar. Oysa Dadrian gibi soykırım araştırmacılarının bile teslim ettiği gibi, aslında Adana tam tersine Jön Türklerin iktidarını sarsmak için gericilerin hazırladığı bir saldırı idi. Yüz binlerce Ermeni'nin katledildiği 1894-96 katliamından sonra kimsenin yargılandığına dair bir tarihi veriye biz rastlamadık. Oysa Adana kırımının hemen ardından yüzden fazla fail idam edilmiştir.³¹ Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde İstanbul'da kurulan olağanüstü mahkeme de, çoğu gıyabında olmak üzere soykırımın elebaşlarını idama mahkûm edecektir, ama bir yandan soykırımın ölçeği artık cinayetlerin üstünün örtülemeyeceği kadar büyüktür, bir yandan İttihatçıların rakipleri onlardan siyasi intikam alma peşindedir, bir yandan da (en önemlisi budur) İstanbul işgal güçlerinin hâkimiyeti altındadır, politikaya bu yön vermektedir. Adana yargılamalarında da büyük devletleri tatmin etmek bir saik olarak rol oynamış olabilir. Ama politikanın bu genel bağlamı ile işgal olgusu aynı kefeye konamaz.

Kısacası, 1908 Hürriyet devrimi ilk evresinde bugün çizilen karikatür-

³⁰Münir S. Çapanoğlu'nun *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi* kitabından aktaran Tevetoğlu, a.g.e., s. 35.

³¹Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence: Berghahn Books, 1995, s. 179-184. Bu kitabın Türkçesi de mevcuttur: Vahakn Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi. Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, İstanbul: Belge Yayınları, 2009.

den çok farklı bir karaktere sahiptir. Bunun dış politikaya yansıyan bir yanı da vardır: Osmanlı, devrimin bu ilk döneminde, Abdülhamid'in cinayetlerini gözü kapalı onaylamış olan II. Wilhelm Almanya'sından uzaklaşmış, Britanya'ya yakın bir politika izlemeye başlamıştır. Bütün bu yöneliş, Balkan savaşlarının başlaması ile birlikte sarsıntıya uğrayacaktır. Balkan Harbi, Osmanlı'nın millet-i hâkimesi Türklerde, imparatorluğun, hatta devletin kendisinin varlığının bütünüyle elden gideceğine dair bir korku yaratmıştır. Osmanlı'nın bütün etnik unsurlarına dayanarak ileri doğru yürüyebileceğine ilişkin projeye büyük bir darbe indirmiştir. 1908 devriminin çokuluslu bir Osmanlı devleti inşası programını terk ederek koyu ve gerici bir Türk milliyetçiliğine batmasına yol açmıştır. Bu toprakların tarihi açısından Osmanlı'nın bazı sömürge topraklarını yitirmesinden çok daha büyük bir önemi vardır.

Balkan Harbi, Hürriyet Devrimi'nin kendi burjuva zemininde kalmakla birlikte geri çekilmesi, muhafazakârlaşması ve çokuluslu karakterinin tahrip olması anlamına gelmiştir.

Ekim 1912'de başlayan Balkan Harbi, yüzyıllardır aynı zamanda bir Balkan devleti olan Osmanlı'yı dokuz ay içinde (başlangıçta Edirne'yi bile yitirecek şekilde) Balkanlardan söküp atmıştır. Bunun yarattığı travma temelinde İttihat ve Terakki'de muazzam bir dönüşüm başlamıştır. Daha önce Temmuz 1912'de, Halâskâr Zabitan adlı bir örgütün darbesi ile iktidardan uzaklaştırılmış olan İttihatçılar, savaşın orta yerinde, 23 Ocak 1913'te ünlü Bâbüali baskınına düzenlemişler ve ellerinde tabancalarla hükümeti değiştirmişler, kendilerinden yana Mahmut Şevket Paşa hükümetini kurdurtmuşlardır.

Görüldüğü gibi, devrimin atmosferi değişmiştir. Altı ay içinde iki karşıt darbe, İttihatçıları önce iktidardan düşürmüş, sonra iktidara getirmiştir. Artık 1908'in "hürriyet" atmosferinden, onu izleyen dönemin serbest seçimlerinden giderek iz kalmayacaktır. Bundan daha kötüsü, iktidara despotik yöntemlerle tutunmaya başlayan İttihatçıların çokuluslu bir burjuva devleti inşasından vazgeçerek Türkçülüğe yönelmesidir. 1913, "Milli İktisat" denen dönemin resmen açılmasına tanık olmuştur. Bu dönem, **Müslüman hâkim sınıfların gayrimüslimler aleyhine sermaye birikiminde öne geçirilmesi** amacıyla sayısız tedbir alındığı dönemdir.

Savaşın politikanın başka yöntemlerle devamı olduğu görüşü, bazen iç politika için de doğrudur. Barış zamanında Müslüman hâkim sınıfları, Rum, Ermeni, Yahudi ve Levanten burjuvazi aleyhine politik yöntemlerle güçlendirmeye çalışan İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı başlayınca, özel-

likle Ermenilere karşı aynı yaklaşımı bu kez askeri yöntemlerle yürütmeye yönelmiştir. 1915 Nisan ayında tehcirle başlayan ve iki yıl içinde Anadolu'daki Ermeni varlığını neredeyse kökünden yok eden soykırım, işte bu milliyetçi politikanın ürünüdür.

1908'den 1913'e kadar, sınıf sorununu sadece burjuvazinin çıkarları açısından ele almakla birlikte çokuluslu bir burjuva devletini nispeten demokratik yöntemlerle inşa etmeye girişmiş olan Hürriyet Devrimi ve onun güçlü önderliği İttihatçılık, 1913'ten dünya savaşının yitirilmesiyle birlikte önderlerinin ülkeden kaçtığı 1918'e dek gerici ve kıyıcı bir Türk milliyetçisi politika izlemiştir. Hürriyet Devrimi'nin de, İttihatçılığın da tarihi, böylesine keskin bir biçimde iki karşıt evreye ayrılır. Arada ise Balkan Harbi vardır.

İttihat ve Terakki, 1913'te burjuva devrimcisi karakterini yitirmemiştir. Burjuva bir devletin inşası ve kapitalizmin Osmanlı topraklarında gelişmesi yolunda çaba devam etmektedir. Yani İttihatçılık bu büyük dönüşüm ile karşı-devrimci olmuş değildir. Burjuva devriminin zemini üzerinde kalmakla birlikte katılmış ve despotlaşmıştır. Devrimin amaçlarını gerici yöntemlerle gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Siyasi tarihte buna "Termidor" denir. Yani devrim içinde gericileşme. İçerikte devrimin devamı, yöntemlerde gerici. İşte Balkan Harbi, Hürriyet Devrimi'nin Termidor'u rolünü görmüştür.

"Termidor" 1789 Fransız devrimi ile siyasi literatüre yerleşmiş bir terimdir. 1793'e kadar, burjuva devriminin en ileri kanadı olan ve büyük ölçüde kentlerin baldırı çıplaklarına, yani emekçilerine yaslanan Jakobenler, bu tarihte Napolyon Bonapart tarafından iktidardan düşürülür. Napolyon, bir yandan devrimin halkçı dinamiğine son vererek ağır bir despotizmi yerleştirirken, bir yandan da devrimin kazanımlarını, özellikle serfliğin ilgasını orduları aracılığıyla bütün Avrupa'ya yaymaya girişmiştir. Yani icraatinin içeriği devrimin hedeflerine uygundur, ama yöntemleri gericidir. Hatta bazı yönlerden eski rejimden ödünç alınmıştır: kendini imparator ilan etmesi gibi.³²

O zamandan beri, devrimin sınıf zeminini terk etmemekle, başka bir deyişle eski rejimin ve devrilen sınıfın yanına geçmemekle birlikte, devrimin canlılığını durduran, kitleleri dışlayarak gerici ve despot bir yönetim yoluna sapan iktidar oluşumlarına "Termidorcu" denir. 1913 sonrası İttihat ve Terakki zorbalığı Türkiye devrim tarihinin ilk Termidor'udur.

³² Uzun bir tartışmaya girmeksizin Stalin'in ve onun lideri olduğu bürokrasinin de Sovyet tarihinde Termidorcu bir dönüm noktasının ertesinde iktidar olduğu söylenebilir. Stalin örneğin sosyalizmin ana amaçlarından biri olan merkezi planlamayı yerleştirmiştir, ama gerici bir baskı altında. Kolektif tarımı kurmuştur, ama Marksistlerin her zaman reddetmiş olduğu zorla kolektifleştirme yöntemiyle, milyonlarca Ukraynalı köylünün ölümüne yol açma pahasına.

6. Osmanlı emperyalizmi

*Çanakkale içinde vurdular beni,
Ölmeden mezara koydular beni.*

Halk türküsü

Ermeni soykırımını anlamının ilk koşulu, 1908 devriminin geçirdiği Termidor'u kavramaksa, ikinci koşulu Osmanlı'nın eski adıyla Cihan Harbi, şimdiki adıyla Birinci Dünya Savaşı içindeki konumunu doğru kavramaktır. İttihat ve Terakki'nin Cihan Harbi karşısındaki politikası ile Ermeni soykırımını arasında bire bir, ayrılmaz, neredeyse organik bir ilişki vardır.

Osmanlı'nın Cihan Harbi'ndeki konumu konusunda Türkiye burjuvazisinin ve burjuva sosyalizminin düşünce sistemlerinde çok gülünç bir çelişki üremiştir. Burjuva düşüncesinin de, solun da iki ideolojik kanadı, yani Kemalizm ve liberalizm bir tuhaf mutabakat içindedir. Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, Enver Paşa'nın ya da daha genel olarak İttihatçılığın bir macerası olarak yerden yere vurulur. Bu yüzden Sarıkamış'ta yaşanan bozgun en ağır terimlerle mahkûm edilir. Ama sonra Çanakkale savaşı göklere çıkarılır, yurt savunması olarak ilan edilir, milli bir davaya dönüştürülür (Burada parantez açarak belirtelim: Çanakkale savaşı konusunda liberallerin ayırt edici bir tavrına biz rastlamış değiliz. Onların bu konuda nötr denebilecek bir yaklaşım içinde olduğu kabul edilebilir). Çanakkale'nin yüceltilmesinin ölçüğü solda daha da genişletilir: Buna göre, Çanakkale'de Türkiye'nin İtilaf devletlerine karşı kazandığı zafer sadece Türkiye açısından değil, dünya tarihi açısından da son derecede ilerici bir gelişmedir, çünkü Rusya'da Ekim devrimini olanaklı kılmıştır.

Burada Türkiye'de tarihi gelişmenin, ideolojinin iki ana kanadını, yani Kemalist ve liberal kanatları (ya da son on yıllarda solda ortaya çıkan kümeleme açısından bakarsak ulusalcı ve sol liberal akımları) bir araya getirmesi ilginçtir. Bu, özellikle Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne girişinin açıklanması ve ülkenin büyük savaştaki konumunun değerlendirilmesi söz konusu olduğunda iki taraf açısından çok farklı dürtülerin sonucudur. Kemalizm, kendini İttihatçılıktan tam da bu sonuncunun Cihan Harbi dönemindeki iflası dolayısıyla ayırmakta çok titizdir; Mustafa Kemal, iş başına dönmek için Anadolu hareketinin sendelemesini beklemekte olan Enver Paşa ve adamlarına karşı Anadolu Hareketi'ni dikkatli biçimde sakınır. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nda Enver'in izlediği politika tasvip edilemez. Zaten sonuç olarak Enver Paşa'nın programı imparatorluğun sürdürülmesine dayandığı, oysa Mustafa Kemal'in Cihan Harbi yenilgisinden sonraki programı ise, Misa-

kı Milli sınırlarından da anlaşılacağı gibi, bir ricat (geri çekilme) programı olduğu için iki projenin karşı karşıya getirilmesi kaçınılmazdır. Bu yüzden Kemalizm, okul kitaplarına bile yansıyan biçimde Enver Paşa önderliğindeki İttihatçı hükümetin Cihan Harbi'ne girmesini maceracı bir politika olarak niteler, Sarıkamış dolayısıyla da Enver'i yerden yere vurur.

Liberalizme ve sol liberalizme gelince, bu ideolojik akım Türkiye tarihini yorumlarken "sivil toplum"a karşı devletin baskıcı tavrını modern çağda bir ilk günah olarak İttihatçıların sırtına yükler. Dönem ayrımı yapmaksızın, İttihatçılığa bu hareketin hem devrimci (1908-1913), hem de Termidorcu (1913-1918) dönemlerinde düşmandır. Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı içindeki konumuna ilişkin tavrını da bu belirler (Çanakkale savaşının burada kısmi bir istisna oluşturduğuna yukarıda değindik).

Hem sağ ve sol liberallerin, hem de Kemalistlerin ve ulusalcıların Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girişinin sorumluluğunu, (farklı nedenlere bağlı olduğunu gördüğümüz) İttihatçılık ve Enver Paşa düşmanlığı dolayısıyla bu siyasi harekete ve önderine yüklemesi tarihin idealist bir yorumudur. Gerçek ilişkileri açıklamaktan ziyade gizler. Dolayısıyla, önce Osmanlı'yı Birinci Dünya Savaşı'nda merkez devletlerin, esas olarak Almanya'nın yanında yer almaya sevk eden esas dinamığı ele almak zorundayız.

Cihan Harbi'ne yaklaşımda aslında Türkiye tarihinin farklı aşamaları için de kullanılan idealist metodolojinin yeni bir cisimleşmesini görüyoruz. Tarih, sınıfların mücadelesi olarak değil, belirli bireylerin fikir ve duygularının harekete geçmesinin sonucu olarak biçimlenir bu metodolojide. Enver Paşa için, Enver, Talât ve Cemal'den oluşan Triumvira (üçlü) için ya da bir aşamadan itibaren İttihatçılık için söylenenler yanlış olmayabilir. Ama bunlar daha derinde işleyen birtakım çelişkilerin kendilerine çözüm ararken büründüğü somut biçimlerdir.

Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne girişi ve onun içindeki konumu, doğrudan doğruya Türkiye'de yeni yükselmekte olan burjuvazinin kendi bağrındaki çelişki ve mücadelelerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın son yarım yüzyılına, hatta Tanzimat'tan itibaren bu topluma bütünüyle damga vuran çelişki, burjuvazinin kendi bağrındaki bir çelişki idi: Osmanlı ülkesinde yükselişe geçen ticaret burjuvazisi büyük ölçüde Hristiyan ve Yahudi halklardan oluşuyordu. Devlet gücü ise büyük ölçüde Müslüman Türklerin elinde idi. 1908 Hürriyet Devrimi, yeni yükselmekte olan burjuvazinin ve onun yandaşı olan mektepli katmanların eski rejime karşı **birlik içindeki son atağı** oldu. Balkan Harbi (1912-13) İttihat ve Terakki'nin "anasır"ı bir

arada tutma umutlarını travmatik biçimde ortadan kaldırarak, Osmanlıcılığın sonunu ilan etti. İttihat ve Terakki Türk ve Müslüman hâkimiyetinde bir Osmanlılık projesine dönüyor, özellikle Ermeni ve Rumları dışlayan bir program benimsiyordu. Ekonomik gücü elinde tutan gayri Müslim unsurlara karşı bu yeni yöneliş sermaye birikiminde hâkimiyeti devlet gücüyle Türk ve Müslüman yeni yetme burjuvaziye vermeyi amaçlıyordu. Bunun anlamı Türkçülük ve İslamcılık akımlarının ya ayrı ayrı ya da birlikte yeni yönelişin temelini oluşturması idi. Birinci Dünya Savaşı'nda İttihatçılığın gerçekleştirmeye çalıştığı, işte Müslüman Türk burjuvazinin bu yeni programıdır.

Ne Türkçülük ne de İslamcılık Enver'in ya da Triumvira'nın kafasının ürünüydü. Türk hâkim sınıflarının yeni yükselen kanadında, eşrafın, yeni yetme burjuvazinin ve onların siyasi koçbaşı rolünü gören mektepli katmanların hepsi bu akımları birlikte geliştiriyordu. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail, Ahmet Ağaoğlu, Ömer Seyfettin, Mehmet Emin, Türkçülüğün ideologları ve örgütçüleri saymakla bitmez. İslamcılık ise Abdülhamid döneminde *Sirât-ı Müstakim*, II. Meşrutiyet döneminde *Sebilürreşad* dergilerinde bir araya gelen örgütlü bir akımdı. Üstelik bu iki akımın arasında Çin Seddi yoktur. Bu ideologların en etkili olanı (ve kendisi Diyarbakırlı bir Kürt olan!) Ziya Gökalp'in 1913'te yayınladığı çok etkili yazının başlığı, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" idi. Enver Paşa işte bu programı uygulamaya koyuyordu Birinci Dünya Savaşı'na girerek.

Fransızca'nın başka dillerde aynı esneklikle kullanılmayan bir kavramı ("*fiute en avant*") ile söyleyecek olursak, Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne girişi, aslında bir "ileriye doğru kaçış"tı. Bu kavram, zor duruma düşen bir aktörün, zorluğu aşmak için geri çekilmek yerine ileriye doğru atak yapmasını anlatır. Avrupa'nın "hasta adam"ı bütün emperyalist ülkelerin kendi mirasını paylaşmak üzere mücadele ve pazarlık yürüttüğünün gayetle bilincindeydi. Osmanlı'nın merkez bankası işlevleri, maliyesi, en sonunda da ordusu (buna birazdan döneceğiz) emperyalist güçlerin eline geçmiş, kendisi yarı-sömürge konumunda bir ülke haline gelmişti. Savaşın ufukta belirmesi ile birlikte İttihatçı iktidar kördüğümü Almanya ile bir çıkar birliği içinde **yeni fetihler** aracılığıyla çözenin peşine düşmüştür. Türkçülük Pantürkizm (Turancılık) halini, İslamcılık Panislamizm biçimini almıştır. Çöküşe büyüyerek cevap vermek: formül buydu! Rusya Osmanlı'yı Hıristiyanlığa bağlı halkların çıkarlarını istismar ederek mi tehdit ediyor? Osmanlı da Kafkasya ve Orta Asya'daki Türki ve Müslüman halkları ayaklandırarak Rusya'yı Aşıl topuğundan yaralayacaktır. Yani Enver Paşa'nın programı, hem Rus imparatorluğunun art alanına, hem de İran, Afganistan ve ötesine doğru Müslüman

halkları fethederek genişlemektir. Bunun için de hem Turancılığın, hem de (Osmanlı padişahının aynı zamanda ümmetin halifesi olmasından yararlanarak) Panislamizmin kullanılması söz konusudur. Yani Osmanlı **savunmacı bir politika yerine yayılmacı bir politika** ile kurtarılacaktır.³³

Bu, maceracı olmasına maceracı bir politika idi, ama ne Enver'in hasta düş gücünün, ne de İttihat Terakki'nin temelsiz militarizminin ürünü olan hayali bir maceracılıktı. Maceracılık başkadır, hayalperestlik başkadır. Bu stratejik yönelişin maddi temelleri vardı. Bu maddi temeller, Avrupa'nın yükselmekte olan emperyalist gücü Almanya'nın, Kayzer II. Wilhelm yönetiminde, bir yandan gerilemekte olan hegemonik güç Britanya ile bir yandan da Osmanlı üzerindeki bütün emellerine rağmen kendisi de adı konmamış bir hastalığa tutulmuş olan Çarlık Rusyası ile yaşadığı çelişkilerden besleniyordu. Almanya Doğu'ya doğru büyümek istiyordu. Bu emel açısından Osmanlı İttihatçılardan önce de, Abdülhamid'in yönetimi sırasında Almanya'nın gözünü diktiği bir ülke haline gelmişti. Bu, sadece geniş Osmanlı topraklarının sunacağı ekonomik olanakların (mesela Bağdat demiryolunun) emperyalizm için cazibesinden ileri gelmiyordu. Rus Çarlığı'nı Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın Türki halkları üzerinden vurmak için Türk'ün kontrolündeki imparatorluk biçilmiş kaftandı. Hindistan'dan Mısır'a kadar Britanya'nın Asya'daki hâkimiyetini sarsmak açısından Osmanlı'nın halife-sultanı ideal bir müttefikti. Almanya ile Osmanlı, emperyalizmin ergenlik çağında neredeyse birbirini tamamlayan doğal partnerler gibi görünüyordu. Enver'in ve İttihatçıların yaptığı, bu durumun sonuçlarını çıkararak **Osmanlı'nın kör-düğümünü Cihan Harbi'nin kılıcıyla kesme** çabasına girişmek olmuştur.

Yalın bir sonuç çıkartalım: Osmanlı'nın Müslüman-Türk burjuvazisi, bir yandan burjuvazinin gayri Müslim unsurlarıyla ilişkisinde, bir yandan da emperyalist güçlerin imparatorluğu parçalama emelleri karşısında kıvrılmaktaydı. Ekonomik temelleri bakımından zayıf olan bu burjuvazinin tek büyük kozu, artık can çekişmekte bile olsa, altı yüzyıllık bir geleneğe sahip olan bir imparatorluğun güçlü devlet aygıtı idi. Cihan Harbi, dünyanın büyük güçler arasında yeniden paylaşımı anında riskli bir genişleme politikası yoluyla parçalanma tehlikesini aşma yönünde bir atılımın zemini olmuştur. Buraya kadar söylenen doğru ise gerisi kendiliğinden gelir: Dünyanın yeniden paylaşımına, yani yağmalanmasına ortak olmak istediğine göre,

³³Bu politikanın en azından Turancılık (Pantürkizm) yönünden gericiliğine ilişkin olarak bkz. *Kızıl Elma, Kanlı Elma. Avrasya'da Yaklaşan Felâket ve Türkiye, İşçi Mücadelesi Tartışma Defterleri 1*, İstanbul: Özne Yayınları, 2000, "Türk Sorunu: Pan-Türkizmin Üç Dalgası" başlıklı 5. bölüm, s. 48-57. Bu broşür Devrimci İşçi Partisi'nin hazırlık aşamasını oluşturan İşçi Mücadelesi'nin toplu görüşlerini ifade eder. Kitapta adı editör olarak geçen Kemal Ülker sadece teknik işleri yürütmüştür.

Osmanlı'nın savaşı da aynen öteki büyük devletlerin savaşı gibi **emperyalist bir karakter** taşır! İroninin şahı: yarı-sömürge bir ülke haline düşmüş bir kapitalizm-öncesi sömürgeci imparatorluk, emperyalist Almanya ile iç içe emperyalist bir savaş vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı için bir savunma savaşı ya da yurt savunması değildir. Dünyayı yeniden paylaşma masasında yağmaya katılan bir devlettir Osmanlı.

Osmanlı'nın Cihan Harbi'ndeki nesnel konumu konusundaki bu niteleme doğru ise, bundan çıkartılacak bir dizi sonuç, savaş hakkında burjuva mitolojisinde yaşatılan bir dizi efsaneyi yerle bir eder.

Hem Kemalizmin hem de liberalizmin Enver Paşa düşmanlığı dolayısıyla hakkında son yıllara kadar ideolojik efsane yaratılmamış olan tek önemli olay Sarıkamış bozgunudur. Hemen hemen her kaynak, Enver'in maceracılığı yüzünden büyük bir ordunun birkaç gün içinde mahvolduğunu, Sarıkamış'ın karına ve soğuşuna yaklaşık 90 bin askerin kurban verildiğini kaydeder. Salt maceracılıktan söz eden bu yaklaşımı, Osmanlı'nın Müslüman-Türk hâkim sınıflarının karşı karşıya kaldıkları tarihsel açmazdan ileri doğru kaçma çabası temelinde kavrayacak olursak, bu niteleme kaba hatlarıyla doğrudur. Ancak, burada ayrıntısına giremeyeceğimiz nedenlerle, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana Kemalizmin kendi içinden İttihatçılığın hortlatılması yönünde ciddi bir eğilim doğmuş bulunuyor. Bu eğilim, son yıllarda Sarıkamış'ı normalleştirmeye, hatta itibarını iade etmeye çalışıyor. Buna göre, Sarıkamış da ulusal çıkarlar uğruna verilen ve vatan çocuklarının yitirildiği bir muharebe olarak görülmelidir. “Vatan çocukları” olarak anılan gencecik insanların anısının onurlandırılmasına kimse karşı çıkmaz. Ama bu çocukların hâkim sınıfların yağma dürtüsünün kurbanı olduğunu gözlerden saklayacak, Sarıkamış'ı bütün “ulus”un ortak bir acı olarak algılamasını sağlayacak bir yaklaşım katıyetle reddedilmelidir. **Sarıkamış muharebesi meşruiyetten bütünüyle yoksundur.**

Geliyoruz Çanakkale'ye. Bu yıl bahar ayları sadece Ermeni soykırımının değil Çanakkale savaşının da 100. yıldönümü. Çanakkale ile birlikte efsaneler alanına giriyoruz. Bu muharebeyi bir “yurt savunması” olarak görmek ve göstermek, daha sonraki Milli Mücadele'nin habercisi olarak sunmak hemen hemen evrensel olarak kabul gören bir davranıştır. Ama evrensel olarak kabul görmesi, bu nitelemeyi daha az yanlış kılmıyor! Şayet Cihan Harbi'nde Osmanlı'nın savaş çabası emperyalist bir karakter taşıyorsa, o zaman bu harbin değişik etapları, farklı muharebeleri bu genel karakterden soyutlanarak ele alınamaz. Çanakkale savaşı, Osmanlı açısından emperyalist emeller

taşıyan bir büyük savaşın bir savunma episodudur. O kadar. Eğer savaşın kendisi yayılgı, emperyalist karakterde bir savaşa, onun bir episoduna da yurt savunması olamaz!

Çanakkale hakkında geliştirilen mitoloji o kadar kapsayıcıdır ki birçok insan Anafartalar'da başarılı bir askeri performans gösteren Mustafa Kemal'i Osmanlı'nın Çanakkale'deki komutanı zanneder. Bunun gerçek ile yakından uzaktan ilgisi yoktur. Mustafa Kemal o aşamada miralay (albay) rütbesinde bir askerdi ve Çanakkale'de görev alan birçok askeri birlikten birinin başında olmaktan başka bir özelliği yoktu. **Çanakkale'de ordunun komutanı** uzun süre boyunca Osmanlı ordusunun Genel Müfettişliği görevinde bulunan Liman von Sanders'ti. Evet, "von"lu falan bir Alman ismi! **Osmanlı ordusunun genelkurmay başkanı** von Bronsart, başkomutan vekili **Enver Paşa'nın Genel Karargâh'taki danışmanı** von Kress, **Yıldırım Orduları Komutanı** Falkenheim, **Donanma Komutanı** Souchon gibi, Alman devletinin görevlisi bir askerdi Liman von Sanders de. **Genelkurmay başkanı Alman, kurmay subay Alman, ordu komutanı Alman, ama yurt savunmasında zafer milli!** Türkiye halkının artık kendisiyle alay edilmesine bir son vermesi gerekiyor. Osmanlı, Cihan Harbi'nde bir bakıma Almanya'nın uzantısı bir devlet haline gelmişti. İkisinin (ve ortakları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun) amacı başka emperyalist ülkelerin sömürgelerini ele geçirmek, bu yeniden paylaşım aracılığıyla oraların zenginliğini yağmalamaktı. Bu, adı üstünde, cihan çapında bir paylaşım idi. Tekil ülkelerin coğrafyasında geçen tekil muharebelere bu yüzden yurt savunması muamelesi yapılamaz.

Çanakkale savaşında Osmanlı'nın kazandığı zaferin İtilaf ordularını püs-kürtmesinin Ekim devrimini mümkün kıldığını ileri sürerek böbürlenmek gerçekten hastalıklı bir davranıştır. Tarihte birçok olumsuz, halk düşmanı, nefret duyulacak gelişmenin olumlu olaylara ortam yaratması toplumların gelişmesinin diyalektik karakteri gereğidir. Halk kitleleri için kötülük olarak ortaya çıkan gelişmeler, son tahlilde devrimi kışkırtır. Ama bundan dolayı kimsenin aklına zulmü ya da sömürüyü övmek gelmez. Hele hele solun! Çanakkale savaşının Rusya'yı yalıtarak uzun vadede zayıflattığı ve işçi ve askerlerin sefil koşullara karşı devrim yaptığı doğru olsa bile, bu, Çanakkale zaferinin ilericiliğinin bir kanıtı değildir. Bu mantıkla, Ekim devriminin esas tarihi koşullarını yaratan olgu, yani çarlığın paylaşım savaşına girmesi olgusu da ilerici olurdu!

Arapların Osmanlı'dan ayrılmasıyla sonuçlanan Ortadoğu bölgesindeki savaşlar için ise hiç ayrıntıya girmeden şunu belirtmek gerekir. Osmanlı'nın

o topraklarda hiçbir bakımdan tarihi olarak meşru gösterilebilecek bir iddiası olamaz. O topraklar çok uzun çağlar boyunca Arapların yurdu olagelmıştır. Öyleyse, Araplara Osmanlı'dan ayrılmış olmaları dolayısıyla “arkadan vurma”, “kalleş” vb. terimlerle saldırmak kabul edilemez bir tutumdur.

Osmanlı'nın Cihan Harbi içindeki konumunun bu analizi, bizi kaçınılmaz olarak “sosyalistler bu durumda ne politika izlemeliydi?” sorusuna götürüyor. Yalnızca Kemalizm-sosyalizm kırmaması bir “toplumcu” politikayı izleyenler değil, sosyalistlerin büyük çoğunluğu da neredeyse dünyadan bihaber biçimde Çanakkale'yi otomatikman kahramanca bir “yurt savunması” olayı olarak gördüklerinden, solun çoğunluğunun bu soruya ne cevap vereceği açıktır. Başka koşullar altında bizim yaklaşımımız da emperyalist saldırı altında kalan bir yarı-sömürge ülkeyi savunmak olurdu. Örneğin İtalya 1911'de Trablus'a (Libya) saldırınca gerek uluslararası sosyalizmin sözcüleri, gerekse yerli sosyalistler İtalya'nın yenilgisi için Osmanlı'nın yanında yer almıştır.³⁴ Doğru politika da budur.

Ne var ki, Cihan Harbi'nde Osmanlı'nın konumu, yukarıda anlatıldığı gibi, farklıdır. Osmanlı dünya halklarının ve emekçilerinin aleyhine dünyayı yeniden paylaşmaya soyunan bütün öteki devletler gibi bu savaşta emperyalist bir konumdadır. O zaman en doğru politikanın ne olacağı açıktır: **devrimci bozgunculuk!** Osmanlı sosyalistlerinin, en önemlisi de Türklerin Cihan Harbi'nde başlıca görevi Osmanlı'nın yenilmesi için mücadele etmektir. Bu, hem Osmanlı'nın yeni yetme burjuvazisinin kendi yağma iştahı yüzünden işçi ve köylüleri savaş meydanlarında ölmeye yollamasına karşı en etkili politikadır, hem de devrimi hazırlamanın en doğru yolu. Üstelik bu durumda Osmanlı sosyalisti bir taşla iki kuş vurulmasına katkıda bulunacaktır. Osmanlı'nın devleti ve ordusunu neredeyse aynı devletmişçesine yönetmekte olan Alman emperyalizminin yenilgisine de katkıda bulunmuş olacaktır. Böylece, Osmanlı sosyalisti kendini savaşa karşı neredeyse kendi başlarına kahramanca mücadele eden Alman devrimci Marksistleri Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht ile aynı saflarda bulacaktır.

Türk sosyalistlerinin (mesela Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın) Cihan Harbi esnasında nasıl bir politika savunduğunu bilmiyoruz. Ermeni sosyalistlerinin tavrına ise aşağıda döneceğiz. Ama bizim bugün, olaydan sonra (ex post factum) doğruluğunu savunduğumuz bu politikanın, “Çanakkale geçilmez!”

³⁴ Lenin, Trotskiy ve Kautsky'nin yanı sıra İtalyan Sosyalist Partisi de, İtalya'nın girişimini “emperyalist haydutluk örneği” olarak niteleyerek Osmanlı'nın yanında yer almışlardır. (Bkz. Savran, *Avrasya Savaşları*, a.g.e., s. 53.) Selanik İşçi Federasyonu ise bu taarruzu “İtalyan hükümetinin, el altından kapitalist Avrupa'nın büyük güçlerinin de rızasını alarak (...) giriştiği eşkiyaca eylemi” olarak niteliyordu (“Osmanlı Sosyalistlerinin Balkan Federasyonu Çağrısı”, *Gerçek*, Ekim 2012).

hamasetinin tam karşısında yer aldığı açıktır.

7. Soykırım ve ilk birikim

[S]ermaye tepeden tırnağa kana ve pislığe bulaşmış
olarak [dünyaya] gelir.

*Karl Marx*³⁵

İronik biçimde bu uzun yazının en kısa bölümü 1915-16 yıllarında yaşanan Ermeni soykırımı üzerine olacak. Soykırım, giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi, bu yazı için bir varsayımdır. Yazının konusu var olan bir soykırımı tarihsel materyalist bir yöntemle, sınıflar mücadelesi çerçevesinde açıklamaktır. Yazının bu noktasına kadar anlatılanlar, aslında soykırımı ulaşan yolu döşeyen taşları teker teker işaret etmiş bulunuyor. Bu bölümde olayları anlatmak, katliama uğrayanların sayısını saymak, neyin soykırım olup neyin olmadığını tartışmak, kıtal mı (tek taraflı katliam) yoksa mukatele mi (karşılıklı katliam) yaşanmış olduğunu saptamaya çalışmak yerine, soykırımın hangi tarihsel temele yaslandığı konusunda şimdiye kadar söylenmiş olanları bir sentez haline sunacağız. Yani bu insanlık felaketinin politik ve sosyo-ekonomik dinamiklerini özetleyeceğiz.

1915 yılında Ermenilerin kitlesel olarak Anadolu dışına göç ettirilmesi (tehcir) biçiminde başlayan soykırım, birbiriyle ilişkili, ama farklı düzeylerde iki amaca yönelikti. Birincisi, jeostratejik açıdan, yani devlet yönetiminin gerekleri açısından, Ermeni sorunu son yarım yüzyıldır Osmanlı devletinin Avrupa sistemi karşısında Aşil topuğunu oluşturmuştu. Balkan ülkelerinin Osmanlı devletinden kopuşu (dar anlamda “Şark sorunu” budur) travmatik bir etki yarattıysa, Ermeni sorunu dosdoğru Osmanlı’nın kalbinde yer alan bir coğrafyayı, Doğu Anadolu’yu ilgilendiriyordu. Şayet Ermeni milliyetçiliğinin “denizden denize” ilkesi uygulanacak olursa, bu Trabzon’dan Çukurova’ya kadar çok geniş toprakların ülkeden kopması demek olacaktı. Kaldı ki, bu topraklarda Müslüman nüfus Ermenilere ve (Karadeniz’de Rumlara) göre çoğunluk oluşturuyordu. Bu bir bakıma burjuva temellerde çözülemez bir sorundu. Enver ile Talât bu kronik soruna bir “nihai çözüm” olarak Ermenileri Anadolu’dan silmeyi bulmuşlardır. Soykırım bu “nihai çözüm”ün sonucudur.

Sorunun ikinci boyutu, politik olmaktan ziyade sosyo-ekonomikti, soykırımın sınıfsal temellerini açığa çıkarıyordu. Osmanlı’nın Müslüman-Türk hâkim sınıflarının gayri Müslim burjuvazinin hâkimiyetini yıkmak, onun ve genel olarak gayri Müslim tebaanın elindeki mal mülkü gasp ederek ilk ser-

³⁵ Karl Marx, *Kapital*, c. I, çev. Mehmet Selik/Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, s. 727.

maye birikimini hızlandırmak için geliştirildiği uç bir yöntemdir. Trablus savaşından başlayarak Milli Mücadele'nin sonuna kadar devam eden 1911-1922 uzatılmış savaşı sırasında Ege, Orta Anadolu ve Karadeniz (Pontus) bölgelerinde Rumlara karşı yürütülen etnik temizlik faaliyetleri de, savaşın hemen ardından düzenlenen Mübadele de bu soykırımın etkilerini güçlendiren etnik arındırma yöntemleridir. Bütün bunların “sayesinde” 1923 sonrasında, cumhuriyet döneminde gayri Müslim halklar önce kelimenin en gerçek anlamında “azınlık” haline gelmiş, ardından da Anadolu topraklarından silinmeye başlamıştır.

Sorunun ilk boyutu Ermenilerin bir nüfus olarak ortadan kaldırılması yoluyla uygulamaya konuldu. Bunun biçiminin ille de her bir Ermeni'nin katledilmesi olması gerekmez. Ermenilerin tarihi Batı Ermenistan yöresinden uzaklaştırılması (Doğu Ermenistan'a göç ya da diasporaya çıkış), Müslümanlaştırılması, Ermeni kadınlarının Müslümanlaştırılarak Türk ya da Kürt ailelere gelin yapılması, çocukların yetimhanelerde kitlesel olarak Türkleştirilmesi ve benzeri yöntemler de Ermenilerin bir kavim ya da milliyet olarak Anadolu'nun yüzünden silinmesi sürecine giden yolda her biri farklı birer yöntemdir. Soykırım da zaten böyle tanımlanır!

Sorunun ikinci boyutunun gerçekleşme biçimi ise Ermenilerin yerlerinden zorla sökülüp uzak Arap çöllerine sürülmeleri (yani ünlü tehcir) ile başlar, ortadan kaldırdıklarında ya da kendilerinin veya mirasçılarının geri dönüp mallarını talep etme olanakları ellerinden alındığında tamamlanır. İşin bu boyutunu ise Emval-i Metruke (“terk edilmiş mallar”, ne kadar ironik, sanki Ermeniler bu malları kendi iradelerince arkada bırakmış, “terk etmiş” gibi!) yasaları temelinde yapılan yağma yoluyla çözülmüştür.³⁶ Sadece sosyalistler değil, vicdanı olan bütün insanlar şunu anlamalıdır: İstanbul (ve kısmen İzmir) gibi birkaç şehir dışında, Anadolu'nun en batısından en doğusuna kadar bütün bölgelerinde, Ermeniler kitlesel olarak yaşadıkları bütün bölgelerden bir yıl içinde koparılıp atılmışlardır. Bazı densizlerin tarihçi kılığında söylediği gibi düşünelim. Hatta abartalım ve diyelim ki bu insanların hiçbiri ölmedi, hepsi Erivan'a, Beyrut'a, Şam'a, Lefkoşa'ya, Kahire'ye, Paris'e, Marsilya'ya, Los Angeles'e, Boston'a, Buenos Aires'e

³⁶ Bu konuda kaynaklar zaman içinde artmaktadır. Bkz. Akçam/Kurt, a.g.e.; Sait Çetinoğlu, “Diyarbakır'da Ermeni Mallarını Kim Aldı?”, Diyarbakır Konferansı'na sunulmuş tebliğ, 2011; Aslı Çomu, “Çukurova Bölgesinde Mübadillere Dağıtılan Ermeni Emlak-ı Metrukesi”, Çetinoğlu/Konuk, a.g.e., s. 103-109; Nevzat Onaran, “Ohanneslerin Tarlası ‘Kimin?’”, a.y., s. 110-163; Mehmet Polatel, “İttihat Terakki'den Kemalizm'e Ermeni Malları”, a.g.e., s. 164-211. Bu yazıyı kaleme alırken Nevzat Onaran'ın kitabından yararlanma fırsatımız olmadı: *Emval-i Metruke Olayı. Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 2000.

kaçtı. Bir gerçek yine de çıplak biçimde karşımıza dikilecektir. Bu insanların (yanlarına alabildikleri nakit paraları, altınları, kıymetli eşyaları dışında), menkul ve gayrimenkul bütün servetleri, evleri, tarlaları, büyükbaş ve küçükbaş hayvanları, yük hayvanları, kümes hayvanları, bağları bahçeleri, atölyeleri, dükkânları, fabrikaları ve başka üretim araçları, bankalardaki mevduatları, alacakları, her şeyleri geride kalmıştır. Ermeni toplumu sanki bir gecede eşkıyanın üzerlerine çullanması sonucu tepeden tırnağa soyulmuştur. **Kelimenin Marksist anlamında mülksüzleştirilmiştir.** Emval-i Metruke yasaları da bunun yasal kılıfıdır.

Üretim araçları gasp edilen insanların ne kadarının burjuva, ne kadarının küçük burjuva olduğunu, tüketim araçları, evleri, mobilyaları, giysileri, ulaşım araçları, hayvanları göz önüne alınırsa ne kadarının proleter ve yarı-proleter olduğunu saptamak sadece tarihçi olmayan bizim değil, muhtemelen var olan belgelerin gizlenmesi dolayısıyla tarihçilerin de erişemeyeceği bir ayrıntıdır (Belgelerin tamamı açıklansa bile, milyonlarla sayılan bir halka ait malların hesabının çıkarılabilmesi için başa çıkılmaz belge dağlarıyla boğuşmak gerekir). Biz sadece yukarıda söz edilen ve ampirik olarak reddedilemeyecek mülksüzleştirme olgusundan çıkarılması mümkün olan birkaç sonuca işaret edelim.

1) 1915'te yaşanan mülksüzleştirme süreci, en klasik anlamda ilk birikim süreçlerinin özüne uygun düşen boyutlar içeriyor. Bunun en kitlesel boyutu, Osmanlı Ermeni köylüsünün çiftinden tarlasından, dillere destan Ermeni zanaatkârının ve esnafının işliğinden dükkânından zorla koparılması, bu üretim araçlarının **bir bölümünün** Müslüman hâkim sınıfların eline geçerek ülkede kapitalist ilişkilerin geliştiği ölçüde sermaye haline gelmesidir. Tipik bir ilk birikim süreci: bir kutupta üretim araçlarından kopartıldığı için proleterleşen doğrudan üretici; öteki kutupta bu üretim araçlarının sermaye haline gelmesi.

2) Bir bölümü diyoruz, çünkü bütün veriler Ermenilerin mal mülkünün bir bölümünün Kafkaslardan ve Balkanlardan kaçmış olan, farklı milliyetlerden Müslüman muhacirlere verilmiş olduğunu gösteriyor. Şayet muhacir ailelerine verilen arazi, bina, toprak, üretim aracı vb. ailenin kendi üretim araçlarını kullanarak kendi emeğiyle üretim yapmasından fazlasına yetmiyorsa, yeni durumda da kırsal ya da kentsel küçük burjuvazinin saflarının büyüyeceği ortaya çıkar. Böylece küçük üreticilerin milliyeti ve dini aidiyeti değişmiş olur, ama sınıfsal konumu aynı kalır. Buna ilk birikim denemez. Hatta bazen bir Ermeni büyük çiftlik veya fabrika sahibinin malları birçok muhacir arasında paylaştırıldığında, servet (ilk birikim sürecinde normal

olarak olması gereken biçimde) merkezileşmez, dağılır. Bu, soykırımın kısmen toprak reformu türünden bir etki bırakması olarak görülebilir. Dolayısıyla, Ermenilerden kalan mal mülkün ne kadarının muhacirlerin yeniden iskânı sırasında küçük ölçekli olarak dağıtıldığı, ne kadarının var olan hâkim sınıflara ya da potansiyel burjuvalara (mesela İttihatçı memur ve subaylara) verildiğini saptamak, zor olsa da önem taşır.

3) İlk birikimin klasik biçimi, doğrudan üreticinin mülksüzleştirilmesi ve onun elinden çıkan üretim araçlarının sermayeleşmesi sürecidir. Ancak Marx, kapitalizmin gelişmekte olduğu toplumların yeni yetme burjuvazisinin (o dönemde neredeyse sadece Batı Avrupa burjuvazisinin) dünyanın dört bir yanında yaptığı yağmayı da bu kategori içinde anar. Üretim ya da dolaşım araçlarının eski sahipleri doğrudan üretici olmasa bile gasp yoluyla ele geçirilen ve sermaye olarak kullanılan üretim araçları için de ilk birikim kavramı kullanılabilir. Müslüman hâkim sınıfların Ermeni tüccar ve kapitalistten ele geçirdiği bütün mal mülk bu durumda ilk birikimin bir veçhesidir. Yukarıda (1. madde) soykırım sınıflararası bir mücadele karakteri taşıyordu, burada ise yine sınıf mücadelesidir, ama aynı sınıfın içindeki farklı dilimler arasında bir mücadele.

4) Bu son tür mülksüzleştirme içinde soykırımın ilginç bir yan etkisi vardır: Ermeni tüccar veya kapitalistin malı mülküne feodal veya yarı-feodal hâkim sınıf unsurların el koyduğu durumlarda, bu tür işlemler, Anadolu topraklarında kapitalizmin gelişmesi değil geri gitmesi sonucunu doğuracaktır. Sermaye olarak kullanılan ve sermaye birikimine katkıda bulunan sosyal servet şimdi ya feodal tipte bir üretime ya da doğrudan tüketime hasredilecektir. Öyleyse, olanaklar şimdilik sınırlı da olsa, emval-i metrukenin Müslüman ahalinin bağrında kimler arasında hangi oranlarda dağıtıldığını veya gasp edildiğini hesaplayabilmek sınıf analizi açısından önem taşır.

5) Emval-i metrukenin Müslümanlar arasında hangi sınıflara ne ölçüde dağıldığının yanı sıra, Ermeni “millet”i içinde hangi sınıfların katliama uğradığı ve mallarına el konulduğu meselesi de önemlidir. Şundan kuşku duyulamaz: İstisnai bazı bölgeler dışında Anadolu’nun her yöresinde Ermeniler yurtlarından koparılıp atılmışlardır. Ama burada bazı ince ayrıntılar önemlidir. **Katliam açısından bakıldığında**, üst sınıf Ermenilerin rüşvet ve başka yollardan sürgün yollarına düşmemiş, kendi olanaklarıyla başka yerlere göçmüş olması olasılığı **a priori** daha yüksektir. İstanbul Ermenileri ise başlı başına bir kategoridir. 24 Nisan 1915’te ve öncesi ve sonrasında benzeri operasyonlarda tutuklanan ve çoğu katledilen siyasileri ve aydınları bir yana bırakırsak, İstanbul’un âmirasının ve burjuvazisinin ne ölçüde sınıf-

sal nedenlerle esirgenmiş olduğu araştırılmalıdır. Sadece İstanbul dünyanın çok daha fazla gözü önünde denip geçilemez. Anadolu'nun birçok kentinde Avrupa devletlerinin konsolosları, en ücra kırsal yörelerde misyonerler zaten çok yeri derinlemesine gözlemlemektedirler. Mülksüzleştirme açısından bakıldığında, birçok zengin Ermeni'nin mallarının yağmalandığı tartışmasız biçimde ortadadır. Ama burada da şeytan ayrıntıda gizlidir. Örneğin mütareke döneminde devletin resmi rakamlarına bakılırsa on binlerce, hatta yüz binlerce Ermeni geri dönmüştür.³⁷ Bunların bir soykırım yaşanmış olan bu ülkede eski yaşamlarına dönmeyi düşünmedikleri esas olarak mallarının tasfiyesi için dönmüş olduğu, ne kurtarabileceklerse kurtarıp dünyanın başka bir yöresine göçmeyi düşünerek geldikleri kolayca varsayılabilir. Soru şudur: Bu insanların sınıfsal bileşimi nedir? Çünkü düşünülürse, gerek geri gelmenin maliyeti, gerek geri geldiğinde mallarının kurtarılması için rüşvet ve nüfuz sahibi olmanın avantajları, gerekse neredeyse cehennemden geçmiş insanlar için geri gelmenin bile kaybedilecek şeyin çok olmasının bir göstergesi olması, geri dönenlerin çok ağırlıklı olarak burjuvazinin ve zengin modern küçük burjuvazinin saflarından kaynaklandığını düşünmemiz için yeterli nedenlerdir. Demek ki, bütün bu araştırmalar yapılmadan soykırımın ve ona eşlik eden mülksüzleştirmenin Ermeni "millet"i içinde hangi ölçüde bir sınıf damgası taşıdığını keşfetmek mümkün değildir.

6) Nihayet, Ermenilerle aynı muameleye tâbi kalan Süryaniler ve Asuriler ile savaş sırasında Anadolu'da yerinden edilen, mütareke ve Milli Mücadele döneminde özellikle Pontus'ta ezilen, 1923 Mübadelesi ile Yunanistan'a göçmek zorunda kalan Rum tebaanın Ermenilerle malları bakımından aynı konumda olanlarını da hesaba aynı kriterlerle katmak gerekir.

8. Alman emperyalizminin soykırımında rolü

Yukarıda Cihan Harbi esnasında Osmanlı ordusunun komuta heyetinin neredeyse baştan aşağı Alman general ve amirallerinin uhdesinde olduğunu gördük. Türklerin komuta heyetinin başında olduğu her yerde ise kurmay subayın mutlaka Alman olması gerektiği yolunda bir kural dahi vardır. (Bunun tersi de doğrudur: Bütün Alman komutanların birer Türk kurmay subayı vardır.)³⁸ Osmanlı ordusunun neredeyse Alman komutasında olması bir yana, bu dönemde ülkenin en güçlü adamı olan, Talât ve Cemal ile birlikte her yetkiyi elinde toplayan Enver, doğrudan doğruya II. Wilhelm'in adamlarıyla çalışmaktadır. Bu ittifak savaşın son günlerine kadar devam ettiğine,

³⁷ Akçam/Kurt.

³⁸Dadrian, *History*, a.g.e., s. 251.

Ermeni soykırımı hiçbir biçimde Almanya-Osmanlı ittifakına zarar vermediğine göre, Almanya'nın soykırımında sorumluluğu ne ölçüdedir?

Türkiye'de Almanya'nın Ermeni soykırımından sorumlu olduğunun söylenmesi meseleye özürücü tarzda yaklaşmayan, tarihi gerçekleri savunan çevrelerde belirli bir kaygı ile karşılanıyor. Buradaki akıl yürütme sanırsak şudur: Almanya'nın Ermeni soykırımında sorumlu olduğunun ileri sürülmesi, Osmanlı'nın yani Türklerin sorumluluğunun sulandırılmasına, zamanla işin “emperyalizmin bir oyunu” olarak sunulmasına yol açabilir. Bu kaygıyı anlamak mümkündür. Ama bu yüzden Almanya kadar güçlü bir ülkenin bu konudaki suskunluğunu gözden uzak tutmak da tabloyu yarım yamalak çizmek demektir. Bir de Alman sorumluluğunun teşhir edilmesinden daha hastalıklı bir nedenle kaçınmak isteyenler olabilir. Mesele Türklerin belirli bir dönemdeki zihniyetine atfedilecekse, Almanları da “İttihatçılık” gibi bir saikle suçlamayı mı seçeceğiz? Tabii buna bir cevap bulunabilir: II. Wilhelm de Prusya militarist zihniyeti dolayısıyla İttihatçılarla işbirliği yapıyordu! En vahimi ise soykırımı Türklüğün ya da Müslümanlığın içkin bir kötücüllüğüne atfeden zihniyetin Türk'e (üstelik daha sonra Holokost gibi tarihin az gördüğü bir suçu işleyecek) Alman'ın kimliğinde “şirk koşmak” istememesidir!

Yine söyleyelim, bu bir tarih yazısı değil. Literatür Alman devletinin Türkiye'deki sorumlularının soykırımı bütün ayrıntılarıyla bildiğini ama büyük çoğunluğuyla herhangi bir itiraz yükseltmediğini kanıtlayan ayrıntılı delillerle kaynıyor.³⁹ Yaygın kanı, II. Wilhelm ve Alman hükümetinin Cihan Harbi'nde hem Britanya'ya, hem de Rusya'ya karşı büyük kozu olan Osmanlı'nın böyle ikincil (!) meselelerde sıkıştırılmasından kaçındığı. Bizce Almanya'nın Osmanlı'nın İttihatçı hükümetinin planladığı ve uygulamaya geçirdiği bir soykırımın suç ortağı olduğu kuşku götürmez. Bizce literatürün henüz yeterince deşmediği, belki de bazılarının ideolojik nedenlerle deşmek istemediği soru çok daha ötededir. Bizim sezgimiz II. Wilhelm ve

³⁹Bu konuda en önemli kaynak Wolfgang Gust tarafından hazırlanmış bir belgeler kitabıdır: *The Armenian Genocide: Evidence From the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, New York: Berghahn Books, 2014. Bu kitap Türkçe'ye de kazandırılmıştır: *Alman Belgeleri: 1915-1916 Ermeni Soykırımı. Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri*, İstanbul: Belge Yayınları, 2012. Biz Gust'tan çok sınırlı olarak yararlanabildik. Dadrian'ın *Ermeni Soykırımı Tarihi*'nin koskoca bir bölümü (Bölüm 28) bu konuda sayısız kanıtla doludur (*History*, a.g.e., s. 248-301. Dadrian bu konuya kendi başına bir kitap da hasretmiştir: Vahakn N. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide. A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, Watertown: Blue Crane Books, 1996. Bizim bu kitaba başvurma olanağımız olmadı. Şimdi Almanya'da bu konuda yepyeni bir kitap yayınlanmış bulunuyor: Jürgen Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord: Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier*, Berlin: Christoph Links Verlag, 2015.

Alman savaş aygıtının soykırımın **planlanmasında** önemli bir rol oynamış olduğudur. Yani Almanya sadece pasif suç ortağı değildir, muhtemelen soykırımın fikir babasıdır. Yanlış bir izlenim bırakmamak için bunun bütünüyle bir sezgi olduğunu tekrar ederek bu sezginin nedenlerini izah edelim.

Birincisi, Wilhelm Almanyası Ermeni soykırımından önce 20. yüzyılın ilk soykırımının mimarıdır. Cihan Harbi başladığında, Alman Güneybatı Afrika'sı diye bilinen bölgede (bugünkü Namibia) Alman devleti kasıtlı bir cezalandırma ve imha politikası sonucunda Herrero ve Nama halklarını soykırıma uğratalı, 80 bin Herrero nüfusunu neredeyse yok edeli daha on yıl olmuştu!⁴⁰ Bu vahşetin ardında Prusya militarist geleneği değil, emperyalist yağma sofrasına geç gelen yeni sanayi gücü Almanya'nın daha önce Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda, İspanya, Portekiz vb. eski güçler tarafından paylaşılmış olan bir dünyada kendine sömürge edinme açlığı vardır. Güneybatı Afrika'da bu kadar gaddar olabilen bir Almanya'nın bütün Asya'nın anahtarını elinde tuttuğunu umarak yanına aldığı Osmanlı için çok daha fazlasını yapması hiç şaşırtıcı değildir. Aynı emperyalist ihtiyaçlar ve yüzyıl başında Osmanlı topraklarında görev yapmış kadronun bir kısmı (mesela ünlü Hitler destekçisi Franz von Papen) Almanya'yı sadece bir çeyrek yüzyıl sonra Holokost ve Roman soykırımına sürükleyecektir. 1918 Alman devrimi sonucunda devrilen Kayzer'in kendisi çok ileri düzeyde Yahudi düşmanıdır ve hayatının sonlarında Hitler'e yakın bir dünya görüşü oluşturacaktır.⁴¹

İkincisi, Wilhelm Almanyası konusunda bizim başvurabildiğimiz kaynaklar Kayzer'in dış politikayı sıkı bir şekilde elinde tuttuğunu, kendi kapalı av alanı olarak gördüğünü ve son derecede gizli yöntemler kullandığını göstermektedir.⁴² Öte yandan Wilhelm ile Enver Bey arasında, iki ayrı devletin yöneticileri arasında olağan sayılamayacak bir yakınlık olduğu da tarihi kayıtlara geçmiştir.⁴³ Bizim kuşkumuz, Almanya'da askeri atışe olarak görev yaptığı sırada Enver Bey'i kendisine bağlayan Kayzer'in savaş başında veya

⁴⁰ Jeremy Sarkin, *Germany's Genocide of the Herrero: Kaiser Wilhelm II, His General, His Settlers, His Soldiers*, Cape Town: UCT Press, 2011.

⁴¹ John C. G. Röhl, *The Kaiser and His Court. Wilhelm II and the Government of Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 190-212.

⁴² Bir önceki dipnotundaki kaynağa ilaveten John C. G. Röhl, *Wilhelm II. Into the Abyss of War and Exile 1900-1941*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014; Annika Mombauer/WilhelmDeist (der.), *The Kaiser. New research on Wilhelm II's Role in Imperial Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003. Kayzer'in Reich'in tarihindeki yeri bakımından çok önemli bir tarihçi olan Röhl, Almanya'nın yönetimi için "kişisel monarşi" terimini kullanmıştır.

⁴³ Enver Bey savaştan önce Almanya'da iki kez görev yapmış ve Kayzer'le yakınlaşmıştır. Daha sonra 1914 baharında ve Temmuz ayında ve yeniden 1917 Nisan'ında artık Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'nın gizlice Almanya'ya gittiğine ve Wilhelm'i ziyaret ettiğine dair birtakım deliller vardır. Bkz. Dadrian, *History*, s. 290.

öncesinde kendi adamları aracılığıyla bu soykırım planını geliştirmekte en azından suç ortağı olduğudur.

Mesele bu kadar ileri götürülme bile, her halükârda Ermeni soykırımını belirleyen siyasi faktörlerden biri Almanya'nın Osmanlı'nın suçunu bütünüyle onaylayan ve üzerini örten tutumu olmuştur. Öyleyse, soykırım aynı zamanda 20. yüzyıl başı koşullarında emperyalistler arası paylaşım savaşının bir ürünüdür. Yani emperyalist burjuvazi içi bir sınıf mücadelesinin sonucu.

Bu bölümü Almanya'nın büyük komünisti Karl Liebknecht'in bu konudaki tutumuna işaret ederek bitirelim. Wilhelm Almanya'sının emperyalist savaştaki rolüne “Esas düşman kendi ülkemizdedir!” şiarıyla karşı çıkan, 1914 Aralık ayında Alman parlamentosu Reichstag'da savaş vergileri oylanırken tek başına “hayır” oyu kullanan, Rosa Luxemburg'un bu mücadele arkadaşı, 1916 Ocak ayında Reichstag'da bir soru önergesi veriyordu: “İmparatorluk Şansölyesi [başbakanı] içinde bulunduğumuz savaşta müttefikimiz Türk imparatorluğunda yüz binlerce Ermeni'nin sürüldüğünün ve katledildiğinin farkında mıdır?” Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Siyasi Bölüm Müdürü Ferdinand Carol Baron von Stumm Liebknecht'in soru önergesine şöyle cevap verecektir:

İmparatorluk Şansölyesi, Bâbıali'nin bir süre önce düşmanlarımızın isyan çıkartmaya yönelik komplolarının basıncı altında Türk imparatorluğunun belirli bölgelerinde Ermeni nüfusu tahliye ettiğinin ve onlara ikamet etmek üzere yeni bölgeler tahsis ettiğinin farkındadır. Bu önlemlerin belirli yankılara yol açmış olması dolayısıyla Alman ve Türk hükümetleri arasında bir fikir alışverişi yapılmaktadır. Daha fazla ayrıntı açıklanamaz.

Liebknecht mesele üzerinde ısrar ederek Johannes Lepsius'un “Türkiye Ermenilerinin pratik olarak imhasından söz ettiğini” belirtince, meclis başkanı zil çalarak Liebknecht'i susturmuş ve sözüne devam etmesine izin vermemiştir.⁴⁴

Baron von Stumm'un Osmanlı hükümetinin tehcir edilen Ermenilere “ikamet etmek üzere yeni bölgeler tahsis ettiğini” söylemesi bir kara mizah şaheseridir. Baron herhalde Ermenilerin gömüldüğü toplu mezarlardan söz ediyor olmalı! Fakat burada bile bir itiraf var: Baron “Bu önlemlerin belirli yankılara yol açmış” olduğunu teslim ediyor. Bunun üzerine “Alman ve Türk hükümetleri arasında bir fikir alışverişi” yapılmakta imiş. Bu fikir alışverişinin konusunun gerçeklerin üzerinin nasıl daha iyi örtülebileceği ol-

⁴⁴ Wolfgang Gust, *The Armenian Genocide*, a.g.y., s. 92.

duğunu tahmin edebiliriz!

Görüldüğü gibi, savaşta yaşanan devasa bir insanlık suçunun hesabını burjuvazinin koskoca demokratik parlamentosunda tek bir kişi soruyor: bir devrimci Marksist, bir komünist!

9. Soykırım karşısında politik tutum

Okurun yazının bu noktasında bir an durup bir ülkede bu kadar büyük bir insanlık suçu işlenirken ne yapılması gerektiğini kendi kendine sormasını tavsiye ediyoruz. Deyin ki bugün Türkiye topraklarında böyle bir durum doğdu. Ne yapılması gerekir? Deyin ki mesele burada değil de Türkiye'nin komşularından birinde ortaya çıktı. Ne yapılması gerekir?

Bu soruya bir cevap, 20. yüzyılda savaş ve katliamların neredeyse vakayı adiyeden olması yüzünden başka durumlarda nasıl davranılması gerekiyorsa öyle davranmanın anlamlı olduğudur. 1915 için verilen en yüksek ölü sayısı 1,5 milyondur. Bizim coğrafyamızda son yarım yüzyıl içinde de bu sayıya yaklaşan boyutlarda felaketler olmuştur. Örneğin 1980-89 arasındaki İran-İrak savaşında yaklaşık bir milyon insan ölmüştür. Ya da Irak'ta 2003'ten itibaren ABD işgali sırasında yitirilen hayatlar milyonla sayılmaktadır. Bugün Suriye'de dört yıllık iç savaşta 200 bin ila 300 bin arasında insanın öldüğü söyleniyor. Yine de Ermeni soykırımı ve genel olarak soykırımlar bu tür korkunç durumlardan iki bakımdan ayrılıyor. Birincisi, kurbanlar ayımsız biçimde çocuk, bebek, ihtiyar, silah altında olmayan genç kadın vb. yani savaşçı olmayan nüfusun her kesimini kapsıyor. İkincisi, soykırımlarda yok edilen, sayıları parmakla sayılacak bireyler değildir; bütün bir ulus, halk, milliyet, kavimdir. Öyleyse soralım: Ne yapılmalıydı, ne yapıldı?

Biz bu soruya elbette sol siyasi hareketler açısından cevap vermeye çalışacağız. Ele alacağımız birinci siyasi hareket türü ezen ulusun içinden gelen sosyalistlerdir. İncelemekte olduğumuz örnekte Türk sosyalist hareketi. (Kürtler bu tarihsel aşamada henüz sosyalizme dair herhangi bir işaret vermiş değildir.) Yukarıda Cihan Harbi'nde Osmanlı hükümetinin politikasının emperyalist karakteri göz önüne alındığında Türk sosyalistlerinin devrimci bozgunculuğu benimsemesi gerektiğini söylemiştik. O aşamada bu fikri belki de çok çarpıcı ve hatta itici bulanlar olmuş olabilir. Şimdi soruyoruz: Osmanlı'nın uyguladığı soykırım gözler önünde iken, bu soykırım savaşın ayrılmaz bir parçası iken, devrimci bozgunculuktan başka bir politika hayal edilebilir mi? Cihan Harbi'nde devrimci bozgunculuğu reddeden sosyalist, Enver'in ve Talat'ın suç ortağı olmaya mahkumdur! "Ermenilerin ölmesine, hatta sürülmesine karşı çıkayım, ama Çanakkale'de savunmacı politika izle-

yeyim” yaklaşımı politikadan hiçbir şey anlamamak demektir.

Daha karmaşık olan durum, Ermeni devrimci ve sosyalistlerinin durumudur. İçinden çıktıkları halkın bütünüyle kırıma uğraması ve yerinden yurdundan edilmesi karşısında bir Ermeni devrimcisi ne yapmalıydı? Bu soruya cevap vermeden önce, Ermenilerin çok sınırlı birtakım ceplerde tehcir emrine boyun eğmeyerek direndiğini hatırlatmak gerekiyor. 1896’dan gelen geleneğiyle Zeytun, ayrıca Hatay’da Musa Dağ en önemli örneklerdir. Buralarda katliam çok daha sınırlı etki bırakmış, hatta Musa Dağlılar dış güçlerin yardımıyla kurtulmuştur.⁴⁵ Bu istisnalar bize şu soruyu sordurtuyor: Bu kadar büyük bir katliam gelirken Ermeni halkı neden direnmemiştir? Bunun cevabı büyük ve muhtemelen genelleştirilebilir bir ders içeriyor: Bazen bir politika baştan yanlış kuruldu mu bir aşamadan sonra düzeltilemeyeceği dersidir bu. 20. yüzyıl başı Osmanlı Ermeni toplumunun sosyo-kültürel yapısı veri alındığında, tehcirin başladığı aşamada Ermeni toplumunun tehciire direnmesi mümkün değildi çünkü Ermenilerin savaşabilecek yaştaki erkekleri amele taburlarında idi. Amele taburları, Osmanlı hükümetinin Ermenilerin bir ulusal güvenlik tehdidi olduğuna karar verdiğinde onları muharip birimlerden ayırmak için kurduğu, yol yapımı gibi işlerde istihdam edilmelelerini öngören bir tür istihkâm birimidir. En önemli özelliği şudur amele taburlarının: **Ermeniler silahsızlandırılmıştır.**⁴⁶ Böylece, savaşabilecek Ermeni nüfusu, tehcirin başladığı aşamada ordunun elinde silahsız tutsaklar durumundadır! Bu yüzden bu insanlar, yaşlı, çocuk, silahsız kadın, kendi toplumlarını korumaktan âciz kaldıkları gibi kendileri de yol kenarlarında gaddarca öldürülmüşlerdir.

Bu durumun erkenden yapılan bir planın ürünü olduğunu düşünmemek saflık olur!⁴⁷ Peki, Ermeni toplumu bu duruma neden düşmüştür? Çünkü savaş patlak verdiğinde Ermeni partileri, Osmanlı-Rus sınırının iki tarafında da vatan savunması politikası izleyeceğini ilan etmiştir! Bugün milliyetçi ve ulusalcı Türk tarih yazımının çıkarttığı bütün yaygaraya rağmen Ermeni “millet”i savaşın başında, tehciire kadar büyük çoğunluğuyla Osmanlı devletine hizmet etmiştir. Ermeniler ile Türk ve Kürtlerin karşı karşıya geldiği durumlar “cephe gerisi” isyanlardan değil, Rus ordusuna eşlik eden Ermeni

⁴⁵Franz Werzel.

⁴⁶ Amele Taburları konusunda birçok kaynak vardır. Son dönemde yayınlanan bir yazıda bu konuda özet bilgi bulmak mümkündür: Ayhan Aktar, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler”, *Toplumsal Tarih*, Mart 2015, s. 30-38. Aktar, subaylar düzeyinde bazı Ermenilerin Osmanlı ordusunda savaşın sonuna kadar görev yapmış olduğunu da ortaya koyuyor.

⁴⁷Bu, aynı zamanda, askerliğin bütün vatandaşların hakkı ve görevi olmasının komünistlerce neden savunulması gerektiğini gösteren bir yeni ve trajik örnektir.

birimlerinden kaynaklanmıştır.

Demek ki Ermeni partileri, mesela Sarıkamış'ta Rus Ermenisinin Çarlık ordusu saflarında, Osmanlı Ermenisinin ise Alman-Osmanlı ordusu komutasında birbirini öldürmesi kararı almıştır! Bu, o kadar böyledir ki, kardeşleri bile karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda Erzurum Milletvekili olan Karekin Pastırmacıyan savaş başlarken Rusya tarafına geçmiş, kardeşi Vahan Pastırmacıyan ise Osmanlı ordusunda hizmet etmiştir. İki kardeşin görevli oldukları birliklerin Sarıkamış savaşında karşı karşıya geldikleri bilinmektedir!⁴⁸

İki ayrı hâkim ulusun devletinin topraklarında yaşayan uluslar açısından tarihte az görülebilecek absürtlükte bir politika! Tek savunma çizgisi, “aksi takdirde vatan haini ilan edilir ve kesilirdik” olacaktır. Belli ki kesilmek böyle görülmeyi gerektirmiyor! Üstelik her iki ülkede vatan savunması denen şey nedir? İki yaşlı imparatorluğun dünyayı emperyalistçe paylaşmasına destek olmak!

Ermeni devrimci hareketi bir kez iler tutar yanı olmayan bu politikayı benimseyince savaşabilecek Ermenilerin askere alınmasına taraftar olacaktır. Bir kez askere alınınca bu insanlar bir süre sonra amele taburlarında zararsız hale getirileceklerdir. Başta hata yapıldı mı geri dönüş yoktur! Öngörüsüzlük politikada en iyi niyetin hiçbir işe yaramamasıyla sonuçlanır!

Oysa Ermeni devrimci hareketinin devrimin Termidor aşamasına girdiğini, İttihat ve Terakki iktidarının artık tehlikeli bir karakter kazandığını fark etmemesi mümkün değildir. Nitekim Hınçak partisinin Eylül 1913'te Köstence'de toplanan 7. Kongresi şu kararı alıyordu:

İttihad ve Terakki Fırkası'nın tecavüzi [agresif] bir Türk sosyalizmi ihdasına çalışmakta olduğu ve bunun diğer siyasi fırkalara ve bilhassa anâsır-ı muhtelifiyeye karşı pek mühlik ve muzır [Müslümanlar dışındaki milletlere karşı çok **ölümcül** ve zararlı] bulunduğu nazar-ı itibara alınarak (Sosyal Demokrat ve Hınçakyan Komitesi'nin) Yedinci Murahhaslar Meclisi-i Umumisi, bütün hey'et-i faalesini [faal organlarını] mezkûr [sözü geçen] fırka ile teşriki mesaiye kat'iyen men'etmeğe [işbirliğinden kesinlikle yasaklamaya] ve mezkûr cemiyete karşı mücadele ederek onu iskat ve müzmahil etmek [devirmek ve yok etmek] için icap eden hiçbir sâ'y-ü gayreti diriğ etmemeğe [çaba ve gayretten kaçınmamaya] karar vermiştir.⁴⁹

⁴⁸ Aktar, a.g.m., s. 32.

⁴⁹ Tevetoğlu, a.g.e., s. 53. Vurgu bizim. Buradaki “Türk sosyalizmi” ibaresinin bütünüyle bir kalem sürçmesi olduğu kanaatindeyiz.

Başında Müslüman olmayan milletlere karşı “ölümcül” olarak nitelediğiniz bir siyasi partinin olduğu bir hükümet dünya savaşına giriyor ve siz o savaşta kuzu kuzu vatan savunması yapmaya karar veriyorsunuz! Üstelik hükümet bu savaşı, tahttaki padişah Mehmet Reşat’ın Hattı Hümayunu ile Cihad-ı Ekber (En Büyük Cihad) ve padişahın aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi olduğuna yaslanarak bir Cihad-ı Mukaddes (Kutsal Cihad) olarak ilan ettirmiş iken! Cihad-ı Mukaddes Ermeniler için ne demektir?

Berrak bir şekilde ifade edelim: Ermeni halkı Enver’in Kafkasya ve Orta Asya’daki büyük Türki ve Müslüman dünya ile birleşmenin önünde engel olarak gördüğü bir halktır. O yüzden ortadan kaldırılması gündeme gelmiştir. Ermeni devrimci partilerinin bu durumda “vatan savunması”ndan başka bir politika düşünmemeleri aslında devrimci bozgunculuğun mucidi Lenin’in büyüklüğünü gösteriyor! Cihan Harbi’nin başında Ermeni devrimci hareketi için doğru politika çifte devrimci bozgunculuk ilan ederek derhal silahlanmak ve öz savunmaya geçmekti! Başka her tür politikanın “ölümcül” olduğunu tarih kanıtlamıştır.

Bu bölümü bitirmeden bir soru sormak bize ilginç bir ipucu verebilir: Kafkaslarda Çarlığın baskısı altında çok zor koşullarda proletarya içinde Bolşevik örgütlenme yürütmekte olan Şaumyan ve arkadaşları Ermeni soykırımı karşısında ne yapmalıydı? Çarlık Rusya’sında Lenin’in arkadaşları olarak bu Ermeni ekip elbette devrimci bozgunculuk politikası izliyordu. Buraya kadar tamam. Ama Osmanlı’da kitlesel katliam başlayınca? Bu soruya verilecek bir cevap yoktur, çünkü Bolşevik Partisi, yüzyılın başından itibaren Ermeni ulusal sorununa özel bir yer vermeyi reddetmiştir. Artık çok geçtir. Her türlü pozisyon alış soyut ve etkisiz olacaktır, çünkü Bolşevizm Anadolu Ermeniliği içinde örgütlenmeyi test etmemiştir. Bu temaya yazının sonunda yeniden döneceğiz.

10. Kafkaslarda sosyalizm ve milliyetçilik

Osmanlı tarihini Türk’ün gözünden okuyan milliyetçi tarih yazımı gibi, Ermeni soykırımının tarihini inceleyenlerin önemli bir bölümü tartışmayı Anadolu’da olan bitenle sınırlı şekilde ele alır. Oysa sorun bir Ermeni sorundur. Ermeniler ise sadece tarihi Batı Ermenistan’ı kapsayan Anadolu’da yaşamaz, aynı zamanda içinde tarihi Doğu Ermenistan’ın bulunduğu, ama onun dışında, Ermenilerin çoğunluğu oluşturmadığı topraklarda (Azerbaycan ve Gürcistan) bile büyük kentlerin (Tiflis ve Bakû) ekonomik, politik ve kültürel hayatında çok büyük etkiye sahip olduğu Kafkaslar’da da yaşamaktaydı. Üstelik, yukarıda izah edildiği gibi, Enver’in

Türki ve Müslüman dünyayı Osmanlı hegemonyası altına alma politikasında Ermeni halkının bir engel olarak görüldüğü göz önüne alınırsa, soykırımın Kafkaslar'daki Ermeniler için de bir tehdit olabileceği anlaşılır.

Ayrıca, Anadolu'daki soykırımdan kurtulabilen yüz binlerce Ermeni'nin Doğu Ermenistan'a sığındığı bilindiğine göre, aynı zamanda Türk milliyetçiliğinin çirkin deyimıyla "kılıç artıkları"nın kaderi de söz konusudur. Soykırımcılar açısından bu büyük kitlenin hayatta kalması bir tehlikedir. Bu kadar ağır bir saldırıya maruz kalmış, yakınlarını ve malını mülkünü yitirmiş yüz binlerin içinden bunun intikamını almak için bir ordu bile kurulabilir! Yani Kafkas Ermenileri soykırımın hesabını sormasa bile Anadolu Ermenilerinden yakasını kurtarabilenlerin hesap sormak isteyeceği gerçeği kolay unutulabilecek bir şey değildir. Bu da soykırımcıların Doğu Ermenistan'da da bir katliama girişme fırsatını aramasını bir olasılık haline getirir. Soykırım türü büyük katliamların cehennemi bir mantığı var. Bir kez başladı mı sonuna kadar gitmek zorunda bir bakıma. Çünkü "iş" yarım bırakırsanız, geride kalanların o mezalimin intikamını almak isteyebileceği açıktır. Yani zulümle başlayan iş korkunun basıncı altında tamamlanmak zorundadır. O zaman mutlaka şu soruyu sormak gerekir: Osmanlı, Cihan Harbi sırasında ve ertesinde Kafkas Ermenilerine karşı nasıl bir politika gütmüştür?

1918-1920 arasında Kafkaslar'da Osmanlı-Ermeni ilişkilerini ele alacağımız bu bölümde analizi en basit unsurlarına indirgeyerek sunacağız. Bunun bir nedeni bu yazının zaten çok uzun olması ise, bir başka nedeni de okuyucuya Kafkasları hakkıyla tanıtmak için çok değişik alanlara girmenin gerekli olmasıdır. Birçok milliyet ve halkın iç içe yaşadığı bu topraklarda her bir bölümdeki gelişmeler büyük ölçüde öteki bölümlerdeki gelişmelere bağlı olduğundan Kafkasları hakkıyla incelemek çok daha uzun bir tartışmayı gerektirir. Bu yüzden biz asgari verilerle sadece elimizdeki sorunu ilgilendiren biçimde yalın bir analiz yapacağız.

Kafkaslar'da Osmanlı-Ermeni ilişkilerini 1914'ten değil 1918'den başlatmamızın çok basit bir sebebi var. Savaşın ilk yıllarında Osmanlı ordusu Doğu cephesinde Rus orduları karşısında bozguna uğramış ve Kafkaslara girmek bir yana Doğu Anadolu'da birçok yöreyi Rus işgaline terk ederek Sivas havalisine kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Sarıkamış faciası bu bozgunun en çarpıcı timsalidir. Ne var ki, 1917 sonunda Rusya'da Ekim devrimi gerçekleşince, başka her şeyle birlikte Doğu cephesinin kaderi de değişir. Rusya'ya devrim gelince Rus orduları dağılır, Güney Kafkasya ilk anda Rusya toprağı olmaktan çıkar, bölgenin değişik yörelerinde farklı rejimler kurulur. Bu, Osmanlı'nın Doğu cephesindeki umudunu yeniden art-

tırır. Osmanlı orduları, Rus devriminin Kafkaslarda yarattığı iktidar boşluğuna dalar.

1918 yılı bu bakımdan çok önemlidir. Çünkü Güney Kafkasya sadece Ekim 1918'e kadar bu konjonktür içinde kalacak, Osmanlı 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayınca doğal olarak ordusunun Kafkaslar'daki faaliyeti de duracaktır. Yani soykırımın devamı olarak Kafkas sorununa bu zaman dilimi içinde ayrı bakmak, sonrasını da Mondros Mütarekesi'nin yarattığı yeni konjonktürde ele almak gerekir. Öyleyse, bir dönemleştirme yaparak ilerleyelim. Ekim devrimiyle açılan dönem Mondros Mütarekesi ile kapandıktan sonra bir ara dönem yaşanmış, sonra 1919 baharında Anadolu hareketinin temellerinin atılmasıyla Doğu cephesinde yeniden hareketlilik başlamıştır. Milli Mücadele'nin Doğu cephesindeki gelişimi genellikle daha az bilinir. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Biri, bu cephede mücadelenin daha erken sonuçlanmış olmasıdır. 1919 baharında başlayan mücadele, 1920 sonunda Kafkasların Bolşevikleşmesi ile birlikte sona eriyor, onlarca yıl boyunca geçerli olacak sınırlar o aşamada oluşuyordu. Bir başka neden ise, Doğu cephesinin başında cumhuriyetin kuruluşundan sonra Mustafa Kemal'e muhalefet edecek olan Kâzım Karabekir'in olması olabilir. Buradaki gelişmelerin sessizlikle geçirilmesi bu açıdan anlaşılabilir. Demek ki biz iki döneme bakacağız. 1918'de on ay ve 1919-1920'de bir buçuk yıl.

İlk döneme bizim konumuz açısından üç gelişme damga vurur. İlki Osmanlı ordularının yeniden taarruza geçmesidir. İkincisi, Britanya emperyalizminin Rusya'nın Kafkaslardaki hâkimiyeti çöker çökmez bölgeye sızmaya başlamasıdır. Üçüncüsü ise sosyalist devrimler tarihinin önemli bir deneyimi olan Bakû Komünü'dür.

1918 yılı içinde bahardan sonbahara altı ay boyunca Bakû'da bir Sovyet iktidarı kurulmuştur. Bu, Kafkasya'daki ilk Sovyet iktidarındır. Tek bir şehirle sınırlı kaldığı ve bırakın Kafkasya'nın tamamını, kendi kırsal çevresini bile etkisine alamadığı için Paris Komünü ile önemli benzerlikler gösterir. Bakû Komünü'nün karakterini anlayabilmek için okuyucunun yukarıda altını çizdiğimiz bir noktayı iyice sindirmesi gerekir: Güney Kafkasya henüz milliyetler açısından üç homojen coğrafi bölgeye ayrılmış değildir. Kolaylıkla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan denebilecek, sınırları iyi çizilmiş bölgeler yoktur. En önemlisi, tarihi Kafkas Ermenistanı'nın dışında kalan ve bugün sırasıyla Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın başkentleri olan Tiflis ve Bakû, nüfus çoğunluğu bakımından değil ama ekonomik, kültürel ve politik bakımdan Ermenilerin büyük etkisi altındadır. Kendimizi komün deneyimini incelemekte olduğumuz Bakû ile sınırlandırırsak, Bakû'nun hem

burjuvazisi, hem de işçi sınıfının en azından modern kesimi Ermeni ağırlıklıdır. Buna karşılık köylülük ve Bakû'nun yoksul mahalleleri büyük ağırlıklı Azeri'dir. Azeri nüfus o dönemde aynı anlama gelmek üzere Müslüman yahut Tatar olarak da anılırdı. 20. yüzyıl başında Bakû'nun başlıca özelliği muazzam petrol zenginliğidir. Bu yüzden sadece Rusya için önemli değildir, Osmanlı da gözünü Bakû'ya dikmiştir. Ekim devriminin doğurduğu boşlukta, Britanya emperyalizminin de Bakû petroleri konusunda iştahı kabarmıştır.⁵⁰ İşte bütün güçlü devletlerin gözünü diktiği bu petrolün işletilmesinde yabancı sermaye ile birlikte Ermeni burjuvazisi de pay sahibidir; işçilerin vasıflı denebilecek olanlarının tamamı da Ermenidir. Petrol işçisi gerçeği zaten Bakû'nun Güney Kafkasya'da Sovyet yönetimine ilk geçen birim olmasını açıklayan olgudur.⁵¹

Bakû Komünü'nün devrimciler için zengin derslerle dolu deneyimini burada bütün boyutlarıyla ele almak söz konusu bile değil.⁵² Sadece Sovyet'in yapısında ve Sovyet'in yürütmesi (yani hükümet) görevini yürüten komiserler (bakan kelimesinin karşılığı gibi düşünülebilir) arasında hangi güçlerin bulunduğunu belirtmek konumuz açısından önem taşır. Bakû Komünü, Rusya'da ilk hükümetin içinde işbirliği yapmakta olan iki partinin (Bolşevikler ile Sol SR'ler) yanı sıra, Taşnak partisini de bir koalisyon ortağı olarak içine alır. Daha sonra karşı devrimin safına geçecek olan Taşnak'ların bu aşamada bir Sovyet rejiminin yöneticisi olmaları, Lenin önderliğindeki Rusya Sovyet rejimine bağlılık ilan etmiş olmaları, sözde solcu Türk milliyetçileri arasında bu partiye ilişkin küçümseme tavrına karşı önemli bir tekdizdir. Karşı devrim safına geçtiği 1918 sonu öncesinde Taşnak sosyalisttir, ama küçük burjuva (köylü) sosyalisti.⁵³

Bakû Komünü'nde politik bileşim böyledir. Komün'ün ulusal bileşimi ise tek kelimeyle muhteşemdir. Bakû Komünü, Ermeni, Gürcü ve Azeri Bolşevik ve sol SR devrimcilerini Taşnak komiserlerle bir araya getiriyordu.

⁵⁰Burada analizi yalın tutmak için Alman emperyalizminin Bakû konusunda kendi çıkarlarını mütefiki Osmanlı'dan bağımsız tarzda geliştirmeye çalıştığı meselesine sadece değinip geçiyoruz.

⁵¹Öteki aday görelilik olarak gelişkin bir sanayi proletaryasının var olduğu Tiflis'tir. Ama tarihi nedenlerle Gürcüler arasında Menşevizm Bolşevizme göre hep daha güçlü olmuştur.

⁵²Bakû Komünü konusunda Türkçe'ye de çevrilmiş mükemmel bir inceleme mevcuttur: Ronald Grigor Suny, *Bakû Komünü. Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1990. Ayrıca bkz. Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi. Bolşevik Devrimi 1917-1923*, cilt 1, çev. Orhan Suda, 4. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, s. 310-319.

⁵³Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1926 baskısında Taşnaksutyun maddesi, partiyi "Ermeni ticaret burjuvazisinin ekonomik arzularını" yansıtan bir örgüt olarak sunuyor. Bu yanlıştır. Besbelli Taşnak'ın 1918'den itibaren karşı devrim safına geçmesi dolayısıyla onu küçük düşürmek için yapılmıştır bu. Bkz. Perinçek, a.g.e., "Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1926 baskısında Taşnaksutyun maddesi", s. 38-44.

Komünizmin tarihinin sayfalarına ulusallığın ötesine geçebilme umudunun bir simgesi olarak ebediyen altın harflerle yazılmıştır. Bu komiserler heyetinin başında da, Lenin'in yakın arkadaşı, zaman zaman "Kafkasların Lenin'i" olarak anılan, Bakû Komünü'nün önderi Stepan Şaumyan vardır.⁵⁴

Bakû Komünü'nün birçok olumlu icraatı olmuştur. Ama kuruluşunda ve çöküşünde rol oynayan bir mesele vardır ki, tartıştığımız konu açısından büyük bir ders içermektedir. Komün bir devrim laboratuvarıdır. Rusya'da devrimin zafere ulaşmasının koşulları Ekim (ya da bugün kullanılan takvimle Kasım) 1917'de olgunlaştığı halde, Bakû'da 1918 baharının beklenmesi gerekmiştir. Bu olgunlaşma sürecinde çeşitli faktörlerin yanı sıra, Azeri yoksullarının açlık koşulları karşısında radikal eylemlere girişmesi de vardır. Yani Azeri yoksul halk aslında devrime güç verecek bir ruh durumuna girmiştir, eylem üzerine eylem yapmaktadır. Buna rağmen, iktidarın alınması sırasında Taşnaklarla Azeriler arasında yaşanan bir silahlı çatışmada çok sayıda Azeri katledilmiştir.⁵⁵ Bu, Azerilerin Sovyet karşıtı Müsavat Partisi etrafında toplanmasına ve Bakû'deki Sovyet iktidarına sınırlı destek vermesine yol açmıştır. Evet, Sovyet'te ve komiserler arasında Azeriler vardır, ama bunların temsil ettiği taban Müsavat'a göre zayıftır. Bakû Komünü'nün kent dışına taşamaması da köylülüğün büyük ölçüde Azeri olmasındandır.

Demek ki bu muhteşem devrimci deneyimin mayasında bir ulusal çatlak dolayısıyla derin bir zaaf mevcuttur. Komün'ün sonbaharda çöküşü de biraz farklı bir biçim altında olsa da neredeyse sadece aynı ulusal çatlağın ürünü olarak ortaya çıkan bir gelişmenin sonucudur. Şimdi, 1918 yılına konumuz açısından damga vurduğunu söylediğimiz öteki iki faktöre dönüyoruz. Çarlık ordusunun Ekim devriminin etkisiyle çözülmesi karşısında yeniden taarruza geçen Osmanlı ordusu Doğu Anadolu'nun Rus işgali altındaki bölgelerini yeniden ele geçirdikten sonra tam hız Kafkasya üzerine yürümeye başlamıştı. Ermeniler açısından bunun anlamı soykırımcılar ordusunun Doğu Ermenistan'ı da ele geçirmesi ve Ermeni halkını son bireyine kadar kılıçtan geçirmesi tehdidi idi. Üstelik Osmanlı ordusunun komutanı, baş soykırımcı Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa idi! Halil Paşa'nın misyonunun gerçekten de Anadolu topraklarında yaşanmış soykırımı Kafkas Ermenistan'ına doğru

⁵⁴Bildiğimiz kadarıyla Şaumyan hakkında Türkçe'de yayınlanmış tek çalışma şudur: Makiç Vahami Arzumanyan, "Kafkasların Lenin'i" Stepan Şaumyan, çev. Armenak Çaparitze, İstanbul: Umud Yayıncılık, [tarih yok]. Şaumyan 1917'de Lenin'le birlikte iktidarın alınmasını savunanlardandır. 1917 Nisan'ında yazdığı bir yazıda açıkça "sürekli devrim" kavramını savunmaktadır (Suny, *Bakû Komünü*, a.g.e., s. 99-100).

⁵⁵Muhtemeldir ki Taşnaklar arasından soykırımın intikamını almak isteyenler bu olaylarda önemli rol oynamışlardır.

genişletmek olduğunu gösteren bazı tarihsel deliller de mevcuttur. Başka delilleri bir yana bırakarak en çarpıcısına değinelim: Halil Paşa hatıratında “aşağı yukarı... 300 bin Ermeni” öldürdüğünü yazıyor. 1918’de Erivan’da bir Ermeni topluluğuna da “Son ferdine kadar yok etmeye çalıştığım Ermeni milleti”nden söz ediyor!⁵⁶ Öyle olsa da olmasa da, aralarında Anadolu’daki soykırımdan canını zor kurtarmış yüz binlerin de olduğu Kafkas Ermenilerinin Osmanlı ordusunun ilerleyişini nasıl algılayacağı açıktır.

İşte bu ilerleyiş, Bakû Komünü içinde derin bir politik çatlak yaratmıştır. Başta Taşnaklar olmak üzere bir dizi unsur, yaklaşan “Türk tehdidi” karşısında Kafkaslara girmeye çalışan Britanya’yı yardıma çağırmayı savunmuştur. Bu, Bolşevik devriminin rüzgârının bütün bölgede esmekte olduğu bir dönemde proleter devriminin karşısındaki ana karşı devrimci güç olan Britanya emperyalizminin kanatları altına sığınmak anlamına geliyordu. Pratikte bunun uzantısı Komün’ün Sovyet Rusya’ya sırtını dönmesi demektir. Tutarlı proletarya devrimcilerinin bu tarihsel momentte böyle bir şeyi kabul etmeleri söz konusu olamazdı. Şaumyan ve arkadaşları bunu reddettiler. Uzun mücadeleler sonucunda genişletilmiş bir Sovyet toplantısında yapılan oylamayı pek az bir farkla Britanya müdahalesi taraftarları kazandı. Şaumyan ve komiserler istifa ettiler ve şehri terk etme kararı aldılar. Ama kaçarlarken karşı devrimci güçlerin eline düştüler. Bütün veriler öyle gösteriyor ki, Britanya ajanlarının da onayıyla 26 Komiser 20 Eylül günü infaz edildi. Böylece, Mustafa Suphi ve 15’ler olayının bir örneği, daha erken bir aşamada Ermeni komünizminin tarihinde de yaşanmış oldu.

Ekleme gerekir ki, Bakû Komünü’nü emperyalizmin himayesine sokmaya çalışan Taşnak stratejisi hiçbir işe yaramadı. Britanya buraya ciddi bir güç yığmadı. Durumun kontrol altına alınmasını sağlayan, 26 Komiser’in katledilmesinden yaklaşık iki hafta sonra Talat Paşa kabinesinin istifa etmesi, yaklaşık bir ay sonra da Mondros Mütarekesi’nin imzalanması oldu. Kafkas Ermenilerini soykırımdan koruyan Britanya emperyalizmi değil, Osmanlı’nın kendi içinden çökmesi ve savaş yenilgisinin tescili oldu. Arada kurban verilen, bu dönüşle birlikte emperyalizmin yanına geçen Taşnak sosyalizmi idi. Osmanlı ordusunun çekilmesi, Bakû Komünü’nün yenilgisi ve Britanya’nın politik desteği birleşince, başında Taşnak’ın olduğu, anti-Sovyet bir bağımsız Ermenistan kuruldu. Taşnak artık karşı devrimci bir örgüt haline geleceği bir yolculuğa başlıyordu.

Ele almamız gereken ikinci dönem Milli Mücadele’nin Doğu’da Ermenistan’a karşı verdiği savaştır. Türkiye tarihinin bir parçası olduğu için

⁵⁶ Dadrian, *History*, a.g.e., s. 353.

daha iyi bilinen bu episod hakkında ayrıntıya girmemiz gerekmez. Sadece şunu belirtmekte yarar var. Milli Mücadele'nin Ermenistan'la savaşında her iki tarafın ordusuna da kim ne suçlamada bulunursa bulunsun, Milli Mücadele'nin İttihatçıların soykırım politikasını devam ettirme gibi bir hedefi olduğuna dair hiçbir veri yoktur.⁵⁷ Bu mücadele, Güney Kafkasya'nın 1920 yılı içinde adım adım Sovyetleşmesiyle ve sınırların yeni Sovyet yönetimi ile Anadolu hükümeti arasında imzalanan anlaşmalar temelinde belirlenmesi ile sona ermiştir.

Milli Mücadele'nin Doğu cephesinde yaşanan savaşın Marksist uluslar politikası açısından nasıl görülmesi gerektiği üzerine bir yargıda bulunabilmek için önce aynı dönemde Anadolu'da yaşanan gelişmeleri ele almak gerekiyor.

11. Anadolu'da ulusal sorun

Kafkaslar'daki savaş konusunda bir yargıya varmadan önce dönüp soykırımın yaşanmış olduğu topraklarda, Anadolu'da Cihan Harbi ve soykırım zemininde doğmuş olan yeni durum çerçevesinde ulusal soruna daha yakından bakmamız gerekiyor. Bu bakışı Sevr-Lozan seçeneklerine sıkıştırmak için hiçbir neden yoktur. Bunların her ikisi de proletarya Anadolu'da iktidara gelseydi çok büyük ihtimalle uygulanmayacak uç çözümlerdir. Sorunun çerçevesini belirleyen noktalar şöyle özetlenebilir:

1) Sevr her ne kadar Ermeni ve Kürt halklarının Anadolu'da ulusal haklara sahip olduğunu tanımak bakımından Osmanlı dönemine göre bir ilerlemeyi temsil ediyorsa da, esas karakteri Osmanlı topraklarının yağmalanması ve imparatorluktan arda kalan halklar arasında Türk (ya da Kürtleri de kapsayacak biçimde söylersek Türk-Kürt Müslüman) unsurunun ulusal haklarının ayaklar altına alınmasıdır. Osmanlı devletinin başkentinin emper-

⁵⁷Anadolu hükümetinin ve Kemalist cumhuriyetin Emval-i Metruke konusunda İttihatçı politikadan fark göstermediği, hatta Mütareke döneminde kaydedilen olumlu denebilecek bazı değişikliklerden geri adım atarak İttihatçı yasalara döndüğü iddiası (Akçam/Kurt) elbette dikkatle incelenmelidir. Bu alanın genel soykırım tanımından kopuk olmadığı bir gerçektir. Ancak bu son nokta, yani mal mülk meseleleri ile soykırım kavramının ilişkisi, unutulmamalıdır ki soykırım kavramının İkinci Dünya savaşı sonrasında uluslararası hukuka girişiyle birlikte billurlaşmıştır. Dolayısıyla, o dönemde İttihatçıların politikasının korkunç yanını bütün dünya "Ermenilerin kesilmesi" diye özetlenebilecek vechesi olarak anlıyordu. Bu politikayı Anadolu Hareketi'nin sürdürdüğüne dair bir veri yoktur. Genellikle mücadelenin her aşamasına ilişkin mebzul miktarda delil sunan Dadrian bile sadece bir belge bulabilmiş. Onu da yanlış yorumluyor. Anadolu Hareketi'nin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar'ın Şark Ordusu komutanı Kâzım Karabekir'e yolladığı bir telgrafta yer alan Ermenistan'ın "siyaseten ve maddeten ortadan kaldırılması" hedefini Ermenilerin fiziksel olarak ortadan kaldırılması olarak okuyor (Dadrian, a.g.e., s. 357-58). Oysa söylenen bir siyasi birim olarak Ermenistan'ın yok edilmesi. Bunun otomatikman Ermenilerin yok edilmesi anlamına gelmeyeceği açık.

yalistlerin işgaline uğramasına, ülkenin çeşitli bölgelerinin Fransa, İtalya, Yunanistan arasında paylaşılmasına, Sevr'de öngörülen Ermenistan devleti ve muhtemel bir Kürt devletine ayrılan topraklar eklenince, Türkiye'ye Anadolu'nun çok küçük bir kısmı kalıyordu. Oysa Kürdistan bölgesi hariç, bütün Anadolu'da nüfusun çoğunluğu ya da en azından en büyük grubu Türk'tü.

2) Başkent İstanbul başta olmak üzere emperyalistlerin işgal ve nüfuz bölgeleri, üzerinde tartışılması dahi gerekmeyecek kadar açıkça bir ulusal hak ihlaliydi.

3) Yunanistan'ın Türkiye'nin Batısında çok geniş bir toprak parçasına Britanya'nın desteği, hatta kışkırtması ile sahip olması projesi, nüfusunun çoğunluğu uzun yüzyıllar boyu artık Türk olan toprakların neredeyse beş yüzyıl öncesinde kalmış bir sahiplik iddiasına dayanılarak çoğunluk ulusun haklarının ayaklar altına alınmasıdır. Bu konuda Yunan komünistlerinin o dönemdeki devrimci bozguncu politikası, hem bu görüşün Ege'nin öteki yakasından (aritmetik anlamda) sağlaması niteliğini taşır, hem de bütün enter-nasyonalistler için bir onur anıtıdır.

Bir ara sonuç çıkaralım. Samsun-Sivas-Antep-Hatay arasında bir hayali çizgi çektiğimizde batısında kalan bölgede Türk halkının hakları emperyalizm ve onun uzantısı olarak davranan ülkeler tarafından ayaklar altına alınmış durumdadır. Yani Türkler Cihan Harbi'ne koskoca bir coğrafyanın sömürgeci hâkim ulusu olarak girmiş, Anadolu'da ezilen ulus olarak çıkmışlardır. Öyleyse, **devrimci bozgunculuğun** yerini şimdi **savunmacılık** politikasının alması gerekir. Emperyalizmin ve uzantılarının yenilgiye uğratılması için proleter güçlerinin yurtsever güçlerle ittifak içinde mücadele etmesi gerekir. **Milli Mücadele bu anlamda bütünüyle haklı bir mücadeledir ve nesnel olarak anti-emperyalist bir karakter taşır.**

4) Kürt ulusal sorunu kendi içinde büyük bir sorundur, ama Cihan Harbi ertesinde karakteri bugünkünden çok farklıdır. Kürtlerin hepsi elbette Ermeni soykırımından sorumlu tutulamaz, aynen Türklerin hepsinin de tutulmayacağı gibi. Ama yine de Kürt aşiretlerinin ve büyük kentlerin (örneğin Diyarbakır'ın) eşrafının Ermenileri imha ederek ve mülksüzleştirerek kendileri bölgede hâkim duruma geçme yolunda uyguladıkları bilinçli politikayla soykırıma tartışmasız ortak oldukları açıktır. Bu dönemde Kürt toplumuna yön veren de elbette bu hâkim sınıflardır. Cihan Harbi sonrasında Kürtler Türk hâkim unsurundan değil Ermenilerin güç kazanmasından korkmaktadır. Zaten Sevr Kürtlerin kendinin saydığı toprakları (mesela Van yöresi) Ermenistan'ın bir parçası yapmaktadır. Özetleyecek olursak, bu iki neden-

den yani Ermeni soykırımındaki sorumlulukları ve Büyük Ermenistan korkusundan dolayı Kürtler Osmanlı'nın hâkim unsuru olarak Türklerle kader birliği yapmışlardır. Anadolu hareketi de bu cephede çatlak doğmaması için elinden gelen her taktiği uygulamıştır. 1921 anayasasının da öngördüğü geniş özerklik olanaklarının Kürtlere tanınacağı beyanları ile Mustafa Kemal Kürtleri Ermenilere karşı kendi yanına çekme çabasını göstermiştir. Kürtler Milli Mücadele sırasında Anadolu hükümetinin yanında kendi iradeleriyle kalmışlardır. Burada iki sorun vardır: Birincisi, 1925'ten sonra durumun aniden tersine dönmesi ve Kürtlerin üzerinde büyük bir baskının başlamasıdır; ikincisi, daha o dönemden Kürdistan'ın diğer parçaları sorunudur. Bunlar gerçek bir çözümün nasıl bulunabileceği konusunda ipuçları veren noktalarlardır.

İkinci bir ara sonuç çıkarabiliriz. Anadolu'nun bugün Türkiye sınırları içinde kalan Kürt bölgeleri de Milli Mücadele'ye (Koçgiri'de yaşanan istisnai isyan dışında) gönüllü olarak katılmışlardır. Dolayısıyla, Milli Mücadele aslında Güneydoğu Anadolu diye anılabilecek, Sevr'de Fransız ve Britanya nüfuzuna bırakılmış, ama Kürdistan toprakları olabileceği düşünülen topraklarda da meşrudur.

5) Demek ki tartışmalı olabilecek tek sorun Sevr'in Doğu Anadolu'da öngördüğü Ermenistan topraklarıdır. Burada soykırımın yarattığı yepyeni durum ulusların hakları açısından en ufak bir etki yaratamayacak, keenlem yekûn, yani en baştan ve bütünüyle geçersiz bir hukuki durumdur. Bununla şunu kast ediyoruz: diyelim 1918'de, kimsenin "Malatya'da ya da Sivas'ta tek bir Ermeni yok (ya da birkaç aile var), dolayısıyla buralar Osmanlı'ya (ya da yeni Türkiye'ye) aittir" deme hakkı yoktur. Tersine, ulusların hakları konuşulurken soykırım olsa olsa soykırıma uğratılarak belirli coğrafi sınırlar içinde seyreltilmiş ya da yok edilmiş olan milliyete özel haklar tanınması için bir gerekçe olabilir. Demek ki esas olarak soykırım öncesindeki duruma bakmak gerekir. Orada birbiriyle çeliştiği düşünülebilecek iki faktör vardır. Birincisi, bu bölge (ve muhtemelen Sevr'de öngörülen Ermenistan topraklarının dışında kalan bazı bölgeler, yani Vilayât-ı Sitte'nin bazı başka bölgeleri de) tarihi Ermenistan'dır. Buna karşılık, bütün bu bölgede, Ermeniler nüfus içinde azınlıktır, Kürtler ve Türkler bir toplam olarak alındıklarında çoğunluktur.⁵⁸ Burada ilk anda ulusal haklar açısından çelişen iki ilke var gibi görünmektedir. Tarihi iddialar göz önüne alınırsa bölge Ermenilerin hakkı olacaktır. Bu tür iddiaların konuyla tamamen ilgisiz olduğu

⁵⁸ Yukarıda belirtmiştik. Vilayât-ı Sitte olarak tanımlanan bölgede nüfus çok tartışmalıdır, ama bir şey tartışmalı değildir. Bu vilayetlerin hiçbirinde Ermeniler çoğunluk değildir. Bu, bölgenin bir dizi alt biriminde veya kentinde Ermenilerin çoğunluk olmadığı anlamına gelmez.

söylenemez. Başka her şey eşit olduğunda, tarihi ve kültürel aidiyet önem taşıyabilir. Ama bir coğrafyanın tarihi olarak bir kavme, bir etnik gruba ait olmasından onun otomatikman o kavmin modern temsilcisi olan ulusa ait olması gerektiği sonucunu çıkartmak çok tehlikeli ve yanıltıcıdır. Sayısız örnek verilebilir. En çarpıcısı, bugün İsrail'in sömürgeci olarak bulunduğu toprakların aslında daha da fazlasının tarihten gelen bir hakla Eretz Israel (Vaat Edilmiş Topraklar) olarak Yahudi ırkına ait olduğuna ilişkin Siyonist tezdır! Yaşayan, üreten, geçimini oradan sağlayan insanları yani nüfusu görmezden gelip tarihi iddialara öncelik vermek hiçbir Marksistin bugüne kadar savunduğu bir ilke olmamıştır. Bu yüzdendir ki, özgür koşullarda yapılabildiği takdirde referandumun bir bölge halkının kendi kaderini tayin hakkını belirlemede, bütün sınırlarına rağmen yine de en demokratik yöntem olduğu genel kabul görür. Referandumlarda kiliselerin veya camilerin, türbelerin ya da mezarlıkların oy kullandığını gören olmamıştır!

Buradan çıkan bir sonuç şudur: Mütarekeden sonra Doğu illerinde Osmanlı devletine bağlı kalmak ve burada bir Ermenistan kurulmasını engellemek üzere verilen mücadele, haklılık derecesi ne olursa olsun, soykırımla özdeşleştirilemez. Mütareke savaşı bitirmiştir. Artık Osmanlı devletine karşı bir devrimci bozgunculuk politikası sürdürmek anlamlı değildir.

Bu aşamada Şark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti altında başlayan ve Erzurum Kongresi ile birlikte Anadolu Hareketi'nin bir parçasına dönüşen mücadeleye kendi içinde bütünüyle haklı ya da bütünüyle haksız diye bakamayız. Geleceğin Türkiye'sinin ön biçimlenmesi olarak bakabileceğimiz Anadolu Hareketi ile 1918-1920 arasında Taşnak önderliğinde kurulmuş olan bağımsız Ermenistan arasındaki mücadele, biri (Türk tarafı) burjuvazinin Batı'da geleneksel eşraf ve âyan, Kürdistan'da ve Doğu'da ise şeyh ve aşiret reisleriyle kurmuş olduğu ittifakın temsilcisi Anadolu Hareketi ile öteki 1918 dönüm noktasında emperyalizmin kanatları altına sığınarak karşı devrimci hale gelmiş bir (eski sosyalist) köylü partisinin iki burjuva ulusun çıkarlarını karşılıklı olarak savundukları bir savaştır. Türk tarafı açısından Batı'da verilen savaş kadar ciddi bir yurt savunması olduğu savunulamaz. Buna karşılık, Ermeni tarafından bakıldığında soykırıma uğratılmış bir halkın haklarını savunduğu için haklı görülebilecek, ama soykırım öncesinde bile Müslüman ağırlıklı bir nüfusun yaşadığı Anadolu toprakları üzerindeki talepleri tartışmalı bir savaştır söz konusu olan. Ulusal sorun açısından bakıldığında bu savaşta Ermeni tarafı yine de daha haklı bir konumda gibi görülebilir. Ama sınıfsal mücadele açısından bakıldığında iş tersine döner, çünkü Ermenistan'ın başındaki Taşnak, Sovyet devrimi

karşıtlığı ve Britanya yanlılığı dolayısıyla gerici, buna karşılık Milli Mücadele emperyalizme karşı Sovyet Rusya ile işbirliği yaptığı için devrimcidir. Karmaşık karakterdeki bu savaşın, Kafkasların Sovyetleşmesi sonucunda Doğu Ermenistan halkının varlığının güvence altına alınmasıyla sona ermesi, katliam ve gözyaşı ile dolu bir dönemin en talihli episodlarından biri olmuştur. Kafkasların Sovyetleşmesi bir bakıma tam zamanında gelmiştir!

Yine de savaşın sonunda ortaya çıkan sınırların ulusal sorun açısından tam anlamıyla adil olup olmadığı tartışılabilir. Sadece sınırların değil. Ulusal sorunun Doğu Anadolu platosundan Kafkas Ermenistan'ına doğru uzanan bölgede böyle iki ayrı (ya da Azerbaycan da katılırsa üç ayrı) ulus devlet temelinde mi çözülmesi gerektiği tartışmalıdır. Yaşayan nüfusa karşı olarak, tarihi argümanları ikinci planda ele almak, Ermenistan olarak anılabilecek, sözgelimi Erzurum, Kars, Elazığ, Van gibi bölgelerin, hele hele Ağrı Dağı'nın (Ermeniler için tarihi sembol Ararat'ın) ve Ani'nin ille de Türk toprağı olması gerektiğini söylemek demek değildir. Bir an bütün bu bölgede proleter devriminin muzaffer olduğunu düşünelim. En anlamlı çözüm iki tarafın, daha doğrusu için içine Azerileri de katarak üç tarafın, hatta tarihi Ermenistan'ın sınırlarıyla Kürtlerin Kürdistan saydığı bölgelerin sınırları iç içe geçtiği göz önüne alınca dört tarafın komünist yönetimlerinin bir araya gelerek yapacağı müzakereler sonucunda elde edilecektir. Bu konuya aşağıda program ve strateji meseleleri tartışılırken döneceğiz.

Bu konuyu bırakmadan son bir meseleye değinelim. Mütareke yıllarında Adana-Maraş-Antep bölgesinde ulusal haklarını savunma sorununa Fransız işgaline destek olarak çözüm arayan Ermeniler büyük bir yanlış yapmışlardır. O bölgelerin Türk halkının Fransız emperyalizmine karşı savunmaya geçmesi bütünüyle meşrudur, Anadolu hareketinin de bu mücadeleye destek vermesi gayet anlamlıdır. Evet, Ermeniler yaralı bir halktır. Evet, Ermeniler mallarını mülklerini geri almaya çalışmaktadırlar. Ama kendi ulusal haklarını savunurken başkalarının topraklarını işgal etmekte olan emperyalist bir gücün arkasına sığınmak kabul edilemez. Bir adaletsizliğe, daha büyük bir adaletsizliğe destek vererek karşı çıkılamaz.

12. Program ve strateji meseleleri

Marksizm akademik bir merak saikiyle hareket etmez. Amacı dünyayı emekçilerin ve ezilenlerin kurtuluşu yönünde değiştirmektir. Bu devrimci değiştirme çabası içinde maddeci bilimsel yöntemini uygulayarak şeylerin ardında işleyen yasaları keşfetmeye, görüngülerin (olguların) gerisinde yatan özü kavramaya çalışır. Bu bilgi öngörüler geliştirmesini sağlar. Program

ve strateji bütün bunların üzerinde yükselir.

Biz de bu yazıda Ermeni soykırımını materyalist temellerde analiz etmeye, sınıfların karşılıklı konumlanması ve mücadelesi temelinde kavramaya çalıştık. Buradan ortaya belirli sonuçlar çıktı. Şimdi sıra bu sonuçların program ve strateji bakımından bir sentezini yapmaya geldi.

Önce tarihi öncülümüz Bolşevik Partisi'nin 20. yüzyılın başından itibaren bu alanda benimsediği politikayı bu yazıda bir **leitmotif** gibi tekrar tekrar ele aldığımızı hatırlayalım. Ermeni devrimci hareketinin tarihsel oluşumunu ele aldığımızda Bolşevizmin Ermeni politikasında bir sorun olduğuna değinmiştik. Bu sorunu daha sonra açmaya çalıştık: Şaumyan'ın önderliğindeki Kafkas Bolşevizmi Ermeni ulusal sorununa milliyetçi olmayan bir perspektiften de olsa ilgi göstermemiştir. Bu yüzden Ermeni soykırımını yaşanırken Şaumyan ve arkadaşları çaresizdir, çünkü Anadolu Ermenileri arasında örgütlenmek hiç gündemlerine gelmemiştir. Daha sonra Bakû Komünü'nün kuruluşundaki zaafın Azeri yoksulların ve köylülerin Ermenilerden ve Bolşevizmden uzak durması olduğunu, bundan da önemlisi Komün'ün çöküşünün doğrudan doğruya Ermeni sorununun bir ürünü olduğunu, Halil Paşa'nın ordularının yaklaşması karşısında Taşnak'ın Sovyet kampını terk ederek Britanya kampını tercih ettiğini ortaya koyduk.

Bu anlattıklarımızdan hareketle şu soruyu sorabiliriz: Bolşeviklerin Kafkasya politikasında (1) Ermeni ulusal sorununun daha ciddi ele alınması gerekmez miydi? (2) Kafkas halkları arasında, Ermeni ulusal sorunu ile de ilgili olan ulusal gerilimler karşısında Bolşevizmin herhangi bir politikasının olmaması önemli bir eksiklik değil miydi?⁵⁹

İlk nokta konusunda çarpıcı bir meseleyi hatırlatmak gerekir. Bolşevizm Kafkasya'da örgütlenirken 1894-96 katliamları bir olgu olarak orta yerde durmaktadır. Osmanlı devleti kasıtlı olarak yüz binlerce Ermeni'yi kesmiştir! Bu, Anadolu'daki Ermeni sorununun ne kadar yakıcı olduğunu daha 20. yüzyıla girilmeden önce ortaya koymuş oluyor. Böyle bir sorun, her şey bir yana, yarın Rusya Ermenistan'ına taşmayacağını kim garanti edebilirdi? Komşuda bir yangın çıktığında bunun kendi evimize de sirayet edip etmeyeceğini hemen düşünürüz. Bu meselenin Ermeni Bolşeviklerinin gündeminde ağırlıklı bir yer tutmamasını anlamak zordur. Karşılaştırılabilir bir örnek

⁵⁹Bu noktada ekleyelim ki ikinci meselede sorumuzu geçici olarak kabul etmek lazım. Belki de böyle bir politika vardı, ama bizim erişebildiğimiz kaynaklarda ortaya çıkmıyor. Suny gibi ayrıntılı ve titiz bir kaynağın böyle bir yaklaşım olsaydı buna değineceği hemen hemen kesin. Carr gibi yetkin bir Rus devrimi tarihçisinin böyle bir olgu olsa atlayacağını düşünmek için hiçbir neden yok. Dolayısıyla bu düşük bir ihtimal, ama biz yine de ihtiyatı elden bırakmayarak buradaki tartışmanın koşullu olduğunu belirtelim.

olarak Kürt ulusal hareketinin öteki parçalarda olan bitenle ilgilenmediği bir durumu hayal edebiliyor muyuz?

Mesele bununla da sınırlı değildir. Leninist enternasyonalizm anlayışı, örneğin Rosa Luxemburg'unkinden farklı olarak soyut değildir.⁶⁰ İçinde, ezilen ulusların kurtuluşunu da ayrılmaz bir parça olarak barındırır.⁶¹ Oysa Ermeni Bolşevizminin Ermeni sorununu program ve stratejisinin dışında bırakması, 19. yüzyılın son üçte birinden itibaren ağır bir şekilde ezildiği ortaya çıkmış olan Osmanlı Ermenilerine sırt çevirmek demektir. Bunu başka biçimde anlatalım: Rosa, Polonya'da milliyetçi sosyalistlerle mücadele ederken Polonya'nın bir ulusal sorunu olduğunu görmezlikten geldiğinde yanılmıştır. Cihan Harbi sonunda üç parçanın birleşmesiyle ortaya çıkan bağımsız Polonya Rosa'nın yaklaşımının pratik tekzibi olmuştur. Ulusal soruna milliyetçi biçimde yaklaşmanın seçeneği onu görmezlikten gelmek değildir. Seçenek ulusal soruna enternasyonalist biçimde yaklaşmaktır. Lenin ezen ulusun sosyalistinin görevini ezilen ulusun kendi kaderini tayin hakkını tanıması olarak tanımlarken, ezilen ulus sosyalistine buna asimetrik olarak birliği savunma görevini vermesi tam da ulusal soruna bu enternasyonalist yaklaşımın bir ifadesidir. Yani Rosa Polonya'nın ulusal sorununun Rusya ile birlik içinde çözülebileceğini Polonya işçi sınıfına anlatmalıydı. Ulusal soruna sırt dönmemeliydi.

Aynı şey Ermeni Bolşevizmi için de geçerli olmalıydı. Şaumyan ve arkadaşlarının Ermeni ulusal sorununa sırtını dönmesi, sadece sınıf mücadelesi üzerinde odaklanması, çok olumsuz sonuçlar doğurmuştur: (1) Ermeni ulusal kurtuluşu gerçek bir toplumsal sorun olduğu için Ermeniler büyük kentler dışında Bolşevizmden nispeten uzak durmuşlar, küçük burjuva sosyalisti ulusal partilerde örgütlenmişlerdir. (2) Ermeni Bolşevizmi yukarıda da belirttiğimiz gibi Anadolu Ermenilerinin yaşadığı felaket karşısında çaresiz kalmıştır. (3) Ulusal soruna sırt çevirmek aynı zamanda Kafkaslar'da iç içe yaşayan halklar arasında devrimci birliğin sağlanmasının hangi somut politikardan geçeceği üzerinde düşünsel ve pratik çalışmayı da engellemiştir.

Denebilir ki, Ermeni Bolşevizminin Ermeni ulusal sorununu ve Anadolu Ermenilerinin ezilmişliğini görmezlikten gelmesinin temelinde Lenin'in yukarıda sözünü ettiğimiz, ezilen ülke sosyalistlerinin birliği savunması ilkesinin aşırı genelleştirilmesi yatmaktadır. Bu ilke her duruma uygulanamaz. Uygulandı mı bir ülkenin sosyalistleri çokuluslu bir ülkede bile mutlaka aynı

⁶⁰ Bu iki büyük Marksistin ulusal soruna yaklaşımın karşılaştırılması için bkz. Sungur Savran, *Kod Adı Küreselleşme. 21. Yüzyılda Emperyalizm*, 2. basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 318-346.

⁶¹ Lenin'in ulusal soruna yaklaşımı için bkz. Burak Gürel, "Marksizm ve ulusal sorun", *Devrimci Marksizm*, sayı 3, Mart 2007.

partinin çatısı altında örgütlenmek zorundadır. Oysa birlik savunulmayacaksa bazı durumlarda ezilen halkın komünist partisinin ayrı örgütlenmesi gerekir. Çünkü devrimci parti devrimci iktidarın çekirdeğidir, onu yönetmeye adaydır. Ayrı devlet savunulacaksa ayrı parti olmalıdır.

Ayrı devletin savunulmadığı durumlarda bile, şayet ezilen ulusun komşu ülkelere yayılmış parçaları varsa (birleşme öncesi Polonya, bugünkü Kürdistan vb.), ülkenin birleşik komünist partisinin ulusun (sınırların ötesinde kalan) o parçaları ile ilgilenmesi, gerektiğinde özerk yapılar inşa edebilmesi ya da tercihen devrimci Enternasyonal’de bu sorunun enine boyuna tartışılarak bir hareket hattı bulunabilmesi gerekir. Bunu yapmamanın maliyeti büyüktür. Üstelik bu enternasyonalizmin de bir gereğidir. Bambaşka iklimler ve halklara dünya devriminin ateşini taşımak için çırpınan proleter enternasyonalistlerinin kendileriyle aynı ulustan insanların kaderine, velev ki programlarında aynı devlet altında örgütlenmek olmasa bile, kayıtsız kalmaları mümkün müdür?

Bütün bunların temelinde Lenin’in Ekim devrimi öncesinde UKKTH’yi gayet ısrarlı ve tutarlı biçimde savunmakla birlikte bir kez bu hak kullanıldıktan sonra merkezi devlete bağlılığı gerekli görmesi, federal biçimlere karşı olması da yatmaktadır. Oysa aynı Lenin devrimden sonra federalizmin ezen ulus sosyalizmine karşı tek çıkar yol olduğunu görmüş ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin bu ilke temelinde kurulması için insanüstü bir mücadele vermiştir.⁶²

Burada işin içine aynı zamanda güncelliği de olan ikinci mesele giriyor. Program ve strateji tartışmaları sadece geçmiş üzerine olamaz. Mutlaka bugüne ve geleceğe ilişkin sonuçlarının çıkarılması gerekir. İşte yukarıda Ermeni Bolşevizminin iki sorunundan söze ederken değindiğimiz ikinci mesele bu bakımdan müthiş bir güncellik taşıyor. Kafkasya halklarının arasındaki tarihî çelişkiler hangi yöntemlerle çözülecek, Kafkaslar’da enternasyonalizmin içi hangi somut ulusal politikalarla doldurulacaktır? Yukarıda Ermeni Bolşevizmini bu soruyu sormadığı için eleştirmiştik. Şimdi perspektifimizi genişletelim. Genel bir gözlemlerde bulunalım: Kafkaslar’ın içinde yer aldığı geniş coğrafyada (Avrasya’da diyelim) devrimin ve karşı devrimin her atağı, Kafkasya’nın kendi içinde ulusal katliamlara dönüşmektedir. Görelim.

1905’te bütün Çarlık Rusyası devrimin atılımıyla sarsıntı içine girerken, Güney Kafkasya Azeriler ile Ermeniler arasında bir karşılıklı katliama tanık oluyordu! 1917 devrimini izleyen aylarda Bakû Komünü’nün yükselt-

⁶² Bu konuda şu kaynağa bakılabilir: V. I. Lenin & Leon Trotsky, *Lenin’s Fight Against Stalinism*, 2. baskı, New York: Pathfinder Press, 1986, “Milliyetler Sorunu” ile ilgili IV. Kısım, s. 127-149. Bu kitap yakında Türkçe’de yayınlanacaktır.

tiği devrimci bayrak yine Azeri-Ermeni çatışmalarının kanıyla lekелendi. Nahçıvan ve Dağlık Karabağ erken Sovyet döneminde iki ulus arasında hep sorun yarattı. Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov reformları siyasi atmosferi biraz gevşettiğinde Sumgait, Hocalı ve Dağlık Karabağ olayları ardı ardına Kafkaslar'ı barut fıçısına çevirdi. Neredeyse bir çeyrek yüzyıl sonra Kafkaslar'da Ermeni-Azeri gerilimi hâlâ her türlü başka politik sorunun üzerini örtüyor.

Buradan Anadolu'ya geçebiliriz. Yukarıda Doğu Anadolu'nun tarihi Batı Ermenistan olması dolayısıyla karşılıklı hak iddialarının nasıl her tür çözüme zorlaştırdığından söz ettik. Bu gerilimler, elbette, Azeriler de kendilerini "Türk" olarak anan bir halk olduğu için, Kafkaslar'daki tarihi gerilimle bir süreklilik içeriyor, bütünleşiyor. Son çeyrek yüzyılda hiçbir Türk hükümeti Ermenistan ile ilişkileri düzeltemediyse, bunun ardında bir ölçüde Ermeni-Azeri geriliminin Türk hükümetlerini felç etmesi de yatıyor. Ama Anadolu'da sorun Türk-Ermeni gerilimi olmakla kalmıyor. Ermenilerin vatan gördüğü toprakların bir kısmını Kürtler de kendi yurtları olarak görüyor. Yani aynı topraklar üzerinde üçlü bir iddia var ve hepsi birbiriyle çelişiyor.

Öyleyse, Doğu Anadolu-Kafkasya hattında ulusal sorun yalnızca bir federasyon savunularak çözülebilir.⁶³ Tarihin derinliklerinden gelen Türk (Azeri) – Ermeni – Kürt çelişkilerini her biri bağımsız ulusal devletler aracılığıyla adil, kalıcı ve istikrarlı bir çözüme kavuşturmak mümkün değildir. Bu çelişkiler bir yüzyıldan uzun bir süredir, en azından 1894-96'dan bu yana yaşanmakta olan katliam ve mücadelelerin ortaya koyduğu gibi stratejik karakterdedir. Ermeni soykırımı tartışması sadece ahlaki bir tartışma değildir. Yarının devriminin Anadolu ve Kafkaslarda zafere ulaşabilmesi için gerekli bir tartışmadır. Bir program ve strateji tartışmasıdır.

Böylece, bu yazının en güç değerlendirme konusu olan 1918 sonrası Şark cephesindeki savaşın nasıl çözüme kavuşturulması gerektiği sorusunun asıl doğru yanıtı ufukta beliriyor aynı zamanda. Anadolu'da yaşanan büyük katliamdan sonra yapılması gereken her halkın kendisini ve çıkarlarını güvence altına almasını sağlayabilecek federasyon tarzı bir örgütlenme olabilirdi ancak. Adana'da Türkler, Sis'te ve Zeytun'da Ermeniler yönetimi ellerinde tutabilirdi. Bu ince ayrıntılar yukarıda da belirtildiği gibi ancak bütün bölge-

⁶³ *Kızıl Elma, Kanlı Elma* broşürü de 2000 yılında İşçi Mücadelesi'nin yaklaşımını benzer şekilde formüle ediyordu: "Özellikle Kafkasya'da iç içe yaşayan milliyet ve halkların varlığı göz önüne alındığında, bütünüyle bağımsız devletlerin (Balkanlardakilerden de daha kötü) etnik arındırma ve katliamlarla sonuçlanacağı hatırlanarak, bölge haklarının zorla göç ettirilmesini reddeden bir temelde bir **Kafkas halkları federasyonu** savunulmalıdır. Orada Kafkasya için söylenen, burada Anadolu'ya doğru genişletilmiş oluyor.

nin komünist iktidarları arasında yapılacak görüşmelerle sağlanabilir. Ama bunlar ayrıntılardır. Önemli olan ilkedir.

Bu politikayı Türkiye proletaryası için daha önce savunan bir tarihsel öncülümüz var. 10 Eylül 1920’de Bakû’da Komünist Enternasyonal’in Türkiye seksiyonu olarak kurulmuş olan Türkiye Komünist Fırkası ya da daha sonraki adıyla Türkiye Komünist Partisi.⁶⁴ Mustafa Suphi’nin önderliğinde ki bu parti bir yandan Anadolu hareketinin yanında Milli Mücadele’ye omuz vermek ve emperyalizmi ve onun adına savaş verenleri yenilgiye uğratmak için çaba içindeydi, ama bir yandan da burjuva Ankara hükümetinden farklı olarak Anadolu toprakları üzerinde yaşayan öteki halkların ulusal haklarını teslim ederek programında bir federasyon biçimini savunuyordu. Ne mutlu bize böyle bir tarihsel öncülümüz var!

Ne yazık ki, bu partinin önderliği, Mustafa Suphi ve 14 arkadaşı, 1921 yılının Ocak ayında Türkiye burjuvazisinin veya Britanya emperyalizminin kim için çalıştıkları hâlâ bir muamma olan ajanlarınca Karadeniz’de boğularak katledildiler. Mustafa Suphi’nin kaderinin Stepan Şaumyan’ınki ile bu denli benzeşmesi gerçekten şaşırtıcıdır. Bu iki önderin ve arkadaşlarının gerici güçlerce katledilmesi tarihi Türk-Ermeni sorununun 20. yüzyılda bir çözüme kavuşturulmasının koşullarının ortadan kaldırılmasını sembolize ediyordu.

21. yüzyılın Mustafa Suphileri ve Stepan Şaumyan’ları devrimci proletaryanın önüne düşerek iki halkın yine yüzyıllar boyu olduğu gibi bir arada yaşamasını sağlayacaktır. Ama bu sefer “millet-i hâkime” ve “millet-i mahkûme” olarak değil! Ezeni ezileni olmayan, gerçekten eşit koşullar altında kucaklaşmasını sağlayacaktır.

Bu koşulları sağlamak için gece gündüz mücadele etmek, Ermeni soykırımının kurbanlarına dilenecek en güzel özürdür.

---

⁶⁴Hareketin tarihini bilmeyenler için ekleyelim ki bu partinin bugün “komünist” adını kullanan partilerle en ufak bir örgütsel ilişkisi yoktur.